

Tussen Twisk en Matenesse

Faseverschillen in de verstening van de huizen op het platteland van Holland in de 16e eeuw¹

J.J. Voskuil

Het boerenhuis is een van de eerste voorwerpen uit de materiële cultuur waarvoor de volkskunde in het laatste kwart van de vorige eeuw belangstelling kreeg. Men zag het als de uitdrukking in vormen van het volkskarakter, met voorbijgaan van de historische ontwikkeling die het had doorgemaakt. Toen het feit van die ontwikkeling zich op ging dringen, heeft men lange tijd alleen nog aandacht gehad voor technische details en wanneer men de ontwikkeling van die details schetste, de samenhang met andere dan technische factoren buiten beschouwing gelaten. In de afgelopen twintig jaar is daarop een reactie gekomen. Men heeft oog gekregen voor de economische factoren die het tempo van de veranderingen regelen. Die reactie zou aan haar doel voorbij schieten indien ze zich beperkte tot de economische factoren. Niet de stijging of de daling van de welvaart op zichzelf is beslissend, maar het gehele complex van factoren dat op een bepaald ogenblik in de geschiedenis het geestelijk klimaat bepaalt. Door het geestelijk klimaat als uitgangspunt te nemen geeft men bovendien aan het begrip volkskarakter waarmee de volkskunde oorspronkelijk opereerde het noodzakelijke historische perspectief. In het hiernavolgende heb ik daarvan een voorbeeld willen geven.

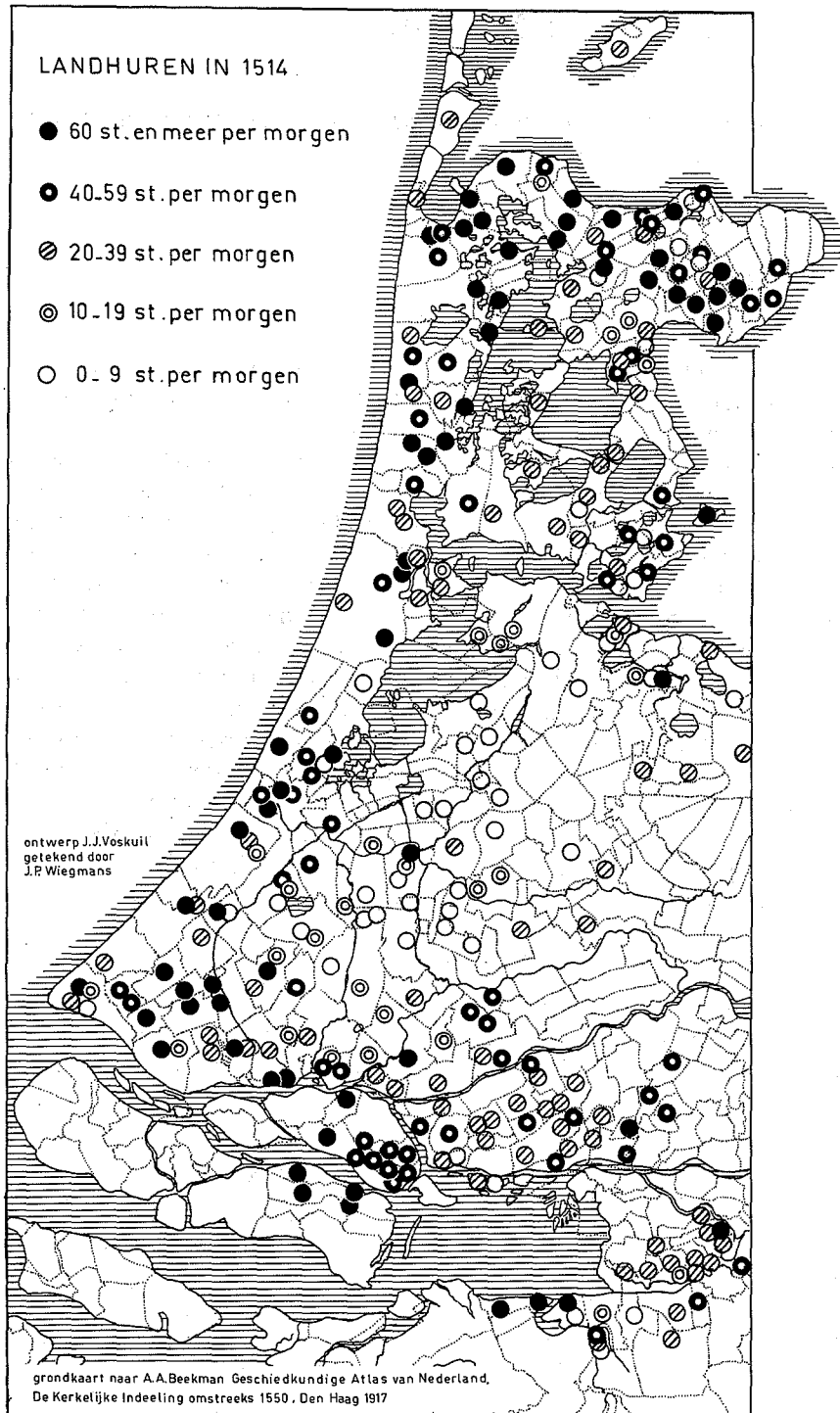
Holland in het begin van de zestiende eeuw

In de zomer van 1514 benoemt Margareta van Oostenrijk, landvoogdes over de Nederlanden, een commissie die haar moet inlichten over de financiële toestand van de steden en dorpen in Holland en West-Fries-

¹ Aanzienlijk uitgebreide versie van een lezing gehouden op de 39. Arbeitstagung des Instituts f. geschichtl. Landeskunde der Rheinlande. De beknopte (Duitse) versie is gepubliceerd in de Rheinische Vierteljahrsblätter 46 (1982). - Bij het verzamelen van gegevens voor dit artikel werd ik met grote bereidwilligheid geholpen door ambtenaren van het Algemeen Rijksarchief, van de Gemeentearchieven van Amsterdam (de heer W. Hofman), Hoorn (de heer W.M.F. Brieffies), Leiden (de heer P.J.M. de Baar) en Rotterdam (de heer A. Gordijn), van het oudarchief van het Hoogheemraadschap Rijnland (de heer J.A. van den Hoek) en Delfland (de heer J.D. van Tuyl), van de U.B. Leiden (de heer D. de Vries), door de heer C. Hoek van het Bureau Oudheidkundig Onderzoek van de gemeente Rotterdam, en door mijn collega's op het P.J. Meertens-Instituut.

LANDHUREN IN 1514

- 60 st. en meer per morgen
- 40-59 st. per morgen
- ⊗ 20-39 st. per morgen
- ⊙ 10-19 st. per morgen
- 0-9 st. per morgen

Kaart 1 Landhuren in 1514, op grond van de opgaven in de Informacie. Verschillende opgaven voor hetzelfde ambacht zijn herleid tot hun gemiddelde, tenzij hun onderlinge afstand te groot was. In dat laatste geval zijn twee tekens gebruikt.

land. Als reden geeft zij op dat de oorlog met Gelderland en overstromingen die in het bijzonder de grensgebieden en de kustgebieden getroffen hebben, een herziening van de verdeling der lasten noodzakelijk maken. In werkelijkheid echter kwam haar beslissing tot stand op aandringen van de steden in het noorden van Holland die op deze wijze een einde probeerden te maken aan de bevoorrechte positie van Dordrecht². Voor Margareta zal dat van ondergeschikte, lokale betekenis zijn geweest. Holland was voor haar een uithoek van het Habsburgse rijk. Het lag in de schaduw van het veel rijkere Brabant en Vlaanderen. Haar aandacht was gericht op de strijd met de Franse koning en op het terugveroveren van Bourgondië. Dat de economische belangen van Holland in die strijd bij voortduring werden geschaad, schijnt een van haar minste zorgen te zijn geweest en was aanleiding tot een uiterst koele verhouding.³ Uit niets blijkt dat zij vermoedde welke toekomstige belangen zij daarmee op het spel zette. De geschiedenis heeft geleerd dat Holland op dat ogenblik aan de vooravond van een periode van ongekende economische bloei stond, die het aan het eind van de eeuw en in de eerste helft van de volgende tot het handelscentrum van de wereld en tot het eind van de achttiende eeuw tot het rijkste land van Europa zou maken⁴.

Uit de gegevens die de steden en dorpen aan de leden van de commissie verschaffen, laat die ontwikkeling zich moeilijk voorspellen. Het land was nog maar net begonnen aan een periode van herstel na een diepe depressie in het laatste kwart van de vijftiende eeuw. En de afgevaardigden die door de commissie geraadpleegd werden, zullen zich zeker beijverd hebben om de financiële toestand van hun dorp of stad zo somber mogelijk voor te stellen⁵. Dat maakt de lezing van het verslag dat bekend is geworden als de *Informacie*⁶ extra aantrekkelijk. De wetenschap dat

² *Informacie* (1866), 1-3; XVII-XVIII.

³ Brünner, *De order op de buitennering* (1923), 72; Alberts en Jansen, *Welvaart in wording* (1964), 187; De Vries, *The dutch rural economy* (1974), 34.

⁴ De Vries, *The dutch rural economy* (1974), 242-243.

⁵ *Informacie* (1866), XXVI; Brünner, *De order op de buitennering* (1923), 32-35; Diepeveen, *De vervening* (1950), 53, 60, 61 en voorts de in noot 6 genoemde literatuur.

⁶ *Informacie up den staet, faculteyt ende gelegentheyt van de steden ende dorpen van Hollant ende Vrieslant*, om daerna te reguleren de nyeuwe schiltaele, gedaen in den jaere 1514. Uitgeg. van wege de Mij d. Ned. Letterk. [door R. Fruin]. Leiden 1866. - Een tabellarische bewerking van de gegevens in de *Informacie* bij Naber, *Een terugblik* (1885, 1890), een meer impressionistische samenvatting van de inhoud bij Boerendonk, *Economische aardrijkskunde* (1939). Van de *Informacie* werd door verschillende auteurs uitvoerig gebruik gemaakt, in het bijzonder door Brünner, *De order op de buitennering* (1923); Van Gelder, *Nederlandse dorpen* (1953); Van der Woude, *Het Noorderkwartier* (1972) en De Vries, *The dutch rural economy* (1974).

tussen deze gegevens de sleutel verborgen ligt voor de verklaring van een welvaartsexplosie, die alleen te vergelijken is met die in onze eeuw, prikkelt de aandacht. Daar komt nog bij dat wij met deze enquête en die van 1494 die eraan voorafging, de oudste, gedetailleerde, vergelijkende overzichten van de economische situatie in het merendeel van de steden en dorpen in Holland in handen hebben⁷. Dat zijn twee redenen om haar als uitgangspunt te nemen voor een paragraaf uit de geschiedenis van die economische revolutie: de overgang van vlechtwerk op baksteen op het platteland van Holland in de zestiende eeuw en de faseverschillen die daarbij optreden⁸.

De commissie begint haar onderzoek in Haarlem op 30 augustus 1514. Zeven maanden later sluit ze haar rapport af. In die zeven maanden ontvangt ze de deputaties van ruim 350 plaatsen en gehuchten. Ze laat zich door hen informeren over de financiële situatie, over de wijze waarop de druk van de belastingen verdeeld wordt, over het aantal woningen en het aantal ingezetenen vergeleken met tien jaar geleden, over de middelen van bestaan, de prijzen van het land, de hoogte van de pacht, de verdeling van het grondbezit en over de algemene lasten die op de gemeenschap drukken. De omvang van haar taak en de betrekkelijk korte tijd waarin zij die voltooit, maakt het onmogelijk dat zij alle plaatsen persoonlijk heeft bezocht. Er zijn dan ook aanwijzingen dat de deputaties van de dorpen naar de nabijgelegen steden werden ontboden, zodat wij in het verslag van hun toestand geen ooggetuigeverslag mogen zien⁹. Voor de waardering van de details is dat van belang. Bij wie de commissie op haar tocht slechts vluchtig volgt, blijft het beeld achter van een door oorlogen en overstromingen geteisterd land, waarvan de bewoners maar met moeite, soms zelfs letterlijk, het hoofd boven water houden. De grond is bijna overal te nat om er graan op te verbouwen. De moerassige slecht ontwaterde weiden verdragen maar kleine kudden vee, of zijn zelfs daarvoor niet bruikbaar en overgroeid met gagel en onkruiden. Veel boeren zijn gedwongen met vissen, jagen, turfsteken, spitten en graven in hun onderhoud te voorzien. Grote groepen van de bevolking leven van de bedeling. De rijken trekken naar de steden. In de landsteden loopt de nijverheid terug. De koopsteden en vissersplaatsen hebben grote aantallen schepen in oorlog en stormen verloren zien gaan. Het heeft er alle schijn van dat het land aan de rand van de economische ondergang staat. Leest men echter het verslag met meer aandacht, en vergelijkt men

⁷ Ongeveer één zevende van het Graafschap werd niet door de enquête bestreken, vgl. Naber, *Een terugblik* (1885, 1890), 6-11.

⁸ Dit artikel is een nadere uitwerking van de blzz. 25-34, 38-40 en 46-50 van Voskuil, *Van vlechtwerk tot baksteen* (1979).

⁹ Naber, *Een terugblik* (1885, 1890), 31.

de opgaven, dan vormt zich een wat genuanceerder beeld. In het bijzonder de opgaven van de pachtprizen (kaart 1), het eigen en vreemd grondbezit (kaart 2), het aantal haardsteden per morgen (kaart 3) en de belangrijkste middelen van bestaan vertonen zoveel variaties dat men beseft op zijn minst met een betrekkelijke armoede te maken te hebben. Groepeert men die gegevens, dan ziet men een aantal duidelijk van elkaar te onderscheiden gebieden ontstaan. Ik volsta voor mijn doel met een vijftal. Twee daarvan liggen ten noorden van Amsterdam: in het uiterste noorden het gebied van de Westfriesee zeelei, ten zuiden daarvan, door meren en binnenzeeën verdeeld in tientallen eilanden en eilandjes, een laag, moerassig veengebied, dat het best gekarakteriseerd wordt door de naam Waterland van één van haar onderdelen. West-Friesland is een dichtbevolkt land, met veel kleine bedrijven met wat vee en kleine akkers, die grotendeels eigendom van de boeren zelf zijn. Er is weinig grootgrondbezit, en vrijwel geen adel. Langs de kusten rondom, wonen veel vissers. Uit elk dorp trekken wel mensen naar zee. De steden die er liggen (Hoorn, Enkhuizen) zijn behalve marktplaatsen vooral koopsteden met schepen naar alle windstreken. In het overbevolkte lage gebied tussen West-Friesland en Amsterdam is akkerbouw geheel uitgesloten. In tijden van nood vormt men wel smalle kunstmatige akkertjes door modder op de rand van de sloten te trekken voor wat haver of gerst, maar de opbrengst daarvan is te verwaarlozen. Zelfs voor weiden is het land maar matig geschikt. De veehouderij bestaat voornamelijk uit dwergbedrijven. De meeste mannen gaan in het voorjaar de zee op. Hun thuishavens liggen rondom langs het water. De belangrijkste is Amsterdam. Daar en in Edam is bovendien een belangrijke scheepsbouw- en houtzaagnijverheid, die de meeste andere activiteiten in de schaduw stelt. Amsterdam is één van de zes steden in Holland met meer dan 10.000 inwoners, voor Europese begrippen een middelgrote stad¹⁰. Behalve over het water is dit noorden van Holland met het zuiden verbonden door een smalle strook hogere vruchtbare geestgrond, dicht achter de duinen, die reikt van Alkmaar in het noorden tot aan de Maasmond in het zuiden. Ter hoogte van Leiden sluit ze aan op het rivierkleigebied ter weerszijden van de Oude Rijn, in het zuiden op een breed uitwaaiierend zeekeleigebied tussen Den Haag en Rotterdam, dat zich voortzet op de Zuidhollandse eilanden en economisch gezien een eenheid vormt met de aangrenzende goed ontwaterde veengronden. Samen vormen deze drie of vier te onderscheiden gebieden het oude landbouwgebied van Holland. Vergeleken bij de situatie elders in Holland is veel land nog bezit van geestelijke instellingen en van de adel, de rest van poorters. De meeste grond wordt verpacht. De pachtprizen zijn hoog, hier en daar tien tot vijftien maal zo

¹⁰ De Vries, *The dutch rural economy* (1974), 81. Ter vergelijking: in het gehele Roomse Rijk zijn er in deze tijd maar twaalf of vijftien van deze grootte.

hoog als de prijzen van het land in de venen. Het land wordt intensief gebruikt: de geestgronden en de eilanden vooral voor graanbouw, het zeekele gebied en de goed ontwaterde veengronden in het zuidwesten voor veeteelt. In dit gebied liggen de meeste grote steden op niet meer dan enkele tientallen kilometers van elkaar. Meer dan de helft van de bevolking woont in een stad, een urbanisatiegraad die elders in Europa alleen in Noord-Italië wordt gevonden. Ze hebben een belangrijke arbeidsintensieve textielnijverheid, opgekomen in de schaduw van die in Vlaanderen, en een groot aantal brouwerijen die het Duitse bier geleidelijk van de Westeuropese markten verdrongen hebben, mede dank zij de goedkope brandstof uit de venen. Alleen Rotterdam en Dordrecht in het zuiden, met de kleinere stadjes daaromheen, zijn gericht op het water: Rotterdam met een grote haringvloot, Dordrecht de koopstad met de oudste rechten, groot geworden in de handel op de Rijn en op Engeland, met vrachtvaart op Duitsland, Engeland, de Zuidelijke Nederlanden en de landen verder naar het zuiden. Tegen de betrekkelijke welvaart van deze kustgebieden steekt de armoede in de venen in het hart van Holland schril af. Het beeld dat men zich bij vluchtig doorlezen vormt van slecht ontwaterde graslanden, wegzakkend in overwoekerde moerassen, waar de bevolking zich met turfsteken, vissen en het vangen van vogels in leven moet zien te houden, geldt in het bijzonder voor dit gebied. Hiervandaan komt de brandstof voor de brouwerijen, maar van het geld dat daarmee wordt verdiend profiteren slechts enkelen. Hier moet men waarschijnlijk ook de mensen zoeken waaruit het proletariaat voor de textielindustrie wordt gerecrueteerd. Over de migratie van de armen, in tegenstelling tot die van de rijken, geeft de *Informacie* echter veel minder bijzonderheden.

Opmerkingen over de huizen op het platteland in de Informacie (1514)

Tegen deze achtergrond moet men de opmerkingen in de *Informacie* over de huizen plaatsen. Dergelijke opmerkingen zijn zeldzaam. Terwijl er wel wordt gevraagd naar het *aantal* huizen, ontbreekt een vraag naar hun geldswaarde, zoals er trouwens ook geen vraag naar de omvang van de veestapel wordt gesteld. Huizen en vee worden tot de roerende goederen gerekend. Ze vallen buiten het vermogen. Men is ook nog niet op de gedachte gekomen om ze te gebruiken als een aanwijzing voor het peil van de welvaart. De dorpelingen zelf doen dat een enkele keer wel. Zo merken die van Ketel op dat zij bij de verdeling van de aanslag gedwongen zijn om op de waarde van de huizen te letten, aangezien velen geen land bezitten¹¹. De opmerking onderstreept nog eens wat we ook uit latere bronnen weten, dat het huis in deze tijd in Holland, in tegenstelling

¹¹ *Informacie* (1866), 359-360.

tot de grond, meestal eigendom van de gebruiker is¹². Tegelijk ligt de verklaring voor het ontbreken van een vraag naar de geldswaarde van de huizen in de Informacie erin besloten. De landsheer slaat de dorpen aan. De dorpen verdelen de aanslag weer hoofdelijk¹³. Mogelijk dringen de verschillen tussen het totale huizenbezit van de verschillende dorpen zich zo weinig op, dat ze verwaarloosd kunnen worden. Die mogelijkheid wint aan waarschijnlijkheid als we zien dat ook de dorpelingen bij monde van hun afgevaardigden geen aandacht besteden aan eventuele verschillen met andere dorpen, hoewel ze er toch op gebrand zijn om de commissie te overtuigen van hun hachelijke economische omstandigheden. Op die regel zijn maar drie of vier uitzonderingen¹⁴. De belangrijkste (voor ons doel) zijn de opmerkingen van de bewoners van Nieuwveen en van Matenesse. Nieuwveen, een gehucht van 25 huizen, ligt vlakbij Den Haag, aan de rand van het veengebied¹⁵. Op de vraag of het aantal huizen de afgelopen tien jaar is toe- of afgenomen, antwoorden de afgevaardigden dat het wel wat is toegenomen, maar dat hun huizen weinig waard zijn, omdat ze uit elzenhout zijn opgetrokken. Matenesse ligt ongeveer twintig kilometer verder naar het zuiden, onder de rook van Schiedam. Er wonen 9 gezinnen. Hun afgevaardigden maken van de vraag naar de manier waarop ze de aanslag verdelen gebruik om er, wat beeldender, op te wijzen dat ze land noch zand hebben, maar slechts arme huisjes 'mit koestront geplect'¹⁶. In dit verband is het voor ons van belang tegen wie ze zich met die opmerking afzetten: tegen de stad waar de commissie ze ontvangt en waar het grootste deel van de huizen toen al van baksteen moet zijn geweest¹⁷, of tegen de naburige dorpen. Als ze zich tegen de stad afzetten, kunnen we ons uit deze beschrijving enigszins een voorstelling maken van de woningen op het platteland in die tijd tussen Den Haag en

¹² Voskuil, *Van vlechtwerk* (1979), 49 (noot 211). Aan de daar genoemde literatuur kan nog worden toegevoegd: De Vries, *The dutch rural economy* (1974), 53. - Het blijkt ook uit zijdelingse opmerkingen in de Informacie, zoals die van de bewoners van Schoenrelo, dat maar 5 van de 9 huizen hun eigendom zijn (p. 492) en die van de bewoners van Ketel (zie hiervoor, noot 11).

¹³ *Informacie* (1866), IX.

¹⁴ Drie daarvan (de opmerkingen van de afgevaardigden van Nieuwveen, Matenesse en Overschie) worden hierna besproken. Die van Genderen merken op (p. 456) dat er in hun ambacht 16 haardsteden zijn 'ende noch 12 keeten in manier van scaepskoyen'. Buitendien wordt in een groot aantal gevallen gesproken van hutten, boekikens e.d. zonder dat daaruit nadere bijzonderheden over de bouw van het huis zijn af te leiden.

¹⁵ *Informacie* (1866), 340.

¹⁶ *Informacie* (1866), 490-492.

¹⁷ In Rotterdam worden burgers in een deel van de stad al na de brand van 1431 gedwongen om baksteen te gebruiken, in Schiedam bestaat de verplichting om het huis in baksteen op te trekken sinds 1533, vgl. Voskuil, *Van vlechtwerk* (1979), 29-30 (en noot 118).

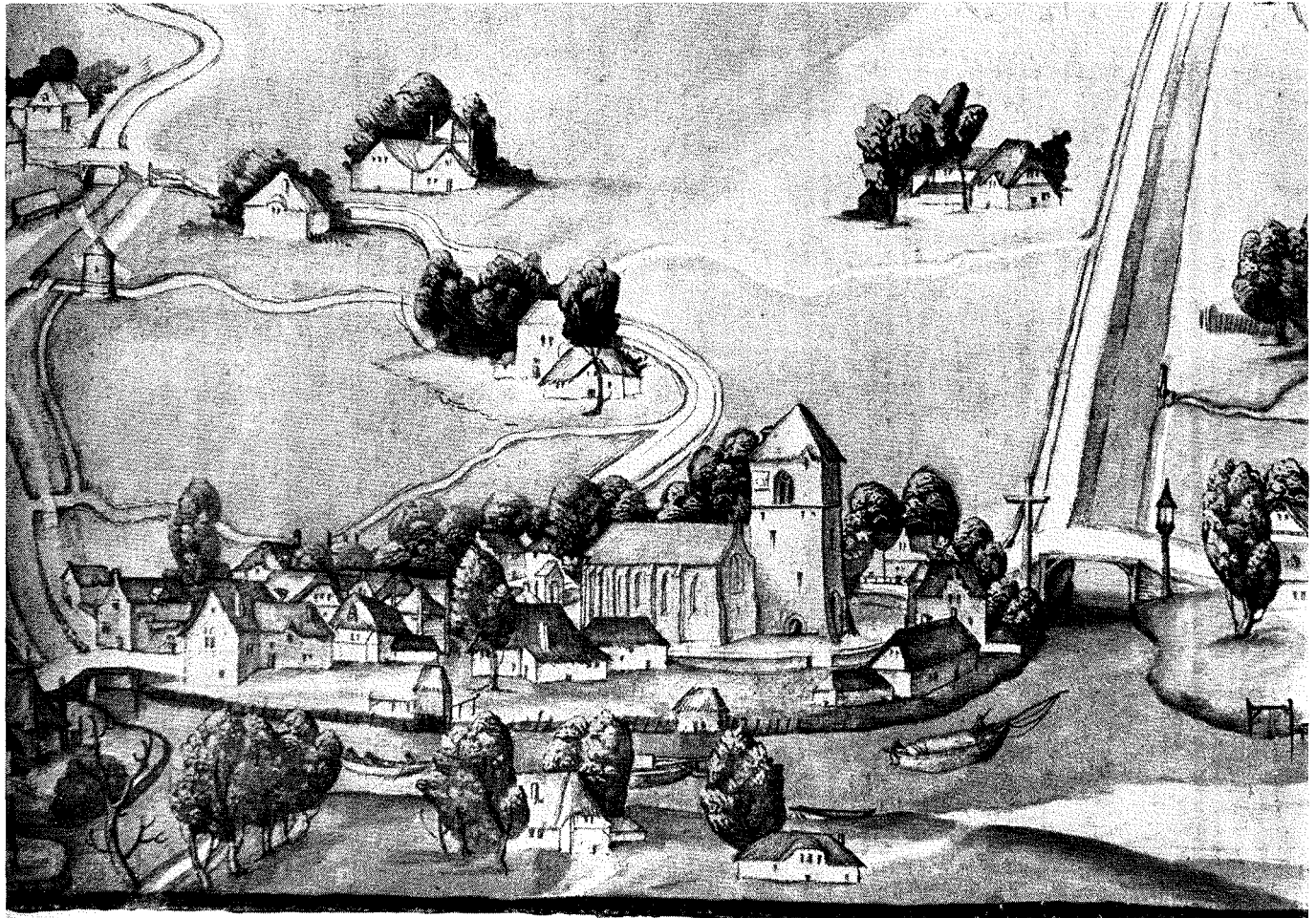
Rotterdam. Als ze zich mede of vooral tegen naburige dorpen afzetten, moeten we ons vervolgens afvragen hoe de huizen daar er dan wel uitzagen.

De streek rond Rotterdam, waar Matenesse ligt, is een weidegebied. Er zullen ook wat akkertjes zijn geweest, maar uit het verslag blijkt dat de boeren daar denken in koeien. Tussen 1488 en 1490 heeft dit gebied zeer geleden van de Jonker Fransenoorlog: de bezittingen werden geplunderd, het vee geroofd, huizen verbrand of gebrandschat¹⁸. Vijf jaar later, bij de Enquête van 1494, klagen die van Beukelsdijk dat ze vóór de oorlog 400 koeien hadden, en nu nog maar 100¹⁹. Vijftientig jaar later, in 1514, klinkt de herinnering aan die tijd alleen nog door in de verslagen van Matenesse en van het naburige Schoonderlo. Die van Matenesse leggen er de nadruk op dat ze alles van de grond af weer hebben moeten opbouwen en dat sommige van hun huizen pas het afgelopen jaar gereed zijn gekomen. Van de 150 morgen in hun gemeente gebruiken ze er zelf maar 14. Hun totale bezit schatten ze op niet meer dan 100 £ groten. De 9 gezinnen van Schoonderlo gebruiken met 17 van de 250 morgen land naar verhouding nog minder. Ze bezitten met zijn allen niet meer dan 9 koeien en 6 vaarzen en van hun 9 huizen hebben ze er slechts 5 in eigendom. Toch schijnen hun argumenten op de commissie maar een matige indruk te hebben gemaakt. In de smaldeling van 1521, die naar alle waarschijnlijkheid gebaseerd is op de aanslag van 1515²⁰, worden Matenesse en Schoonderlo elk gesteld op één man, wat neerkomt op een aanslag van iets meer dan 1 £ per haardstede, naar verhouding evenveel als de inwoners van Schiedam (de armen niet meegerekend) moesten opbrengen. In aanmerking nemend dat de meeste huizen in de stad toen al van baksteen moeten zijn geweest, kunnen we vermoeden dat Matenesse en Schoonderlo mede beoordeeld werden naar de mate van welvaart in de naburige dorpen. Ik beperk me tot de drie dichtstbijgelegene: Beukelsdijk, Overschie en Ketel. Van de oorlog wordt in hun verslagen niet meer gerept. De rijkste boer in Beukelsdijk bezit 18-19 koeien, 2 paarden en 6 morgen land. De zeer hoge grondprijs van 12 £ groten Vlaams per morgen in aanmerking genomen, is dat meer dan het gezamenlijke vermogen van de inwoners van Matenesse of Schoonderlo. Die van Overschie en Ketel verschaffen, iets vrijblijvender, soortgelijke gegevens. De drie dorpen behoren dan ook tot de hoogst aangeslagene in Holland: Ketel met 3½ £ per haardstede, Beukelsdijk met ruim 3 £,

¹⁸ Jansen, *Hoekse en Kabeljauwse twisten* (1966), 98-103; Hazewinkel, *Geschiedenis van Rotterdam* I (1974), 138-149.

¹⁹ *Enquete* (1876), 231-232.

²⁰ *Informacie* (1866), 627-638. Zie ook kaart 4.

Afb. 1 Het dorp Overschie. Detail van de *Kaart van de drie Schieën*. 1512. (A.R.A. Den Haag).

Mechelen wordt gevoerd, wordt een kaart van het omstreken gebied gemaakt. Die kaart is bewaard gebleven (afb. 1). Er staat een groot aantal boerderijen in en rond Overschie op afgebeeld, met daarachter Beukelsdijk, het kasteel Spangen, Delfshaven, de kerk van Schoonderlo, en Rotterdam. Met uitzondering van de kerk en een viertal huizen daaromheen hebben alle bouwsels in en rond het dorp een houtskelet. Hier en daar zijn de stijlen van de gebinten door het leem heen te zien. Een aantal huizen heeft bovendien een kleine overstek. Het zijn lichte gebinten. De tekening laat daarover weinig twijfel bestaan en het ontbreken van een vakverdeling in de zijwanden versterkt die indruk nog. Alleen het hoge huis bij de brug, links op de voorgrond, vertoont een zwaardere constructie.

De details op de kaart maken een zo betrouwbare indruk, dat het overdreven voorzichtig lijkt om ze in twijfel te trekken²⁴. We hebben ook weinig mogelijkheden om ze op hun betrouwbaarheid te toetsen. Alleen van de kerk, die in 1899 is afgebrand, bestaan nog een plattegrond en een aantal gravures en foto's, zij het allemaal van na de ingrijpende restauraties in het laatst van de zestiende en het midden van de zeventiende eeuw²⁵. Die restauraties kunnen de verklaring zijn dat een aantal karakteristieke details van deze afbeelding op de latere niet is terug te vinden. De vorm van het driebeukige schip en het aantal steunberen komen daarentegen wel overeen. Dat het schip wat in elkaar gedrukt lijkt, kan worden toegeschreven aan een wat onhandige poging om perspectief in de tekening te brengen. Het herinnert ons er nog eens ten overvloede aan dat we geen fotografische nauwkeurigheid van de tekenaar mogen verwachten. Dat kan ook niet. Van de plaats van waar hij Overschie getekend heeft, ergens op de voorgrond, kan hij onmogelijk de polder daarachter gezien hebben. Vermoedelijk heeft hij een aantal schetsen gemaakt, die hij later in elkaar heeft geschoven²⁶. Daarbij is bijvoorbeeld de positie van Delfshaven ten opzichte van Overschie een kwartslag gedraaid. Het beperkt aantal schetsen zou verklaren waarom er van de twintig haardsteden die er volgens de Informatie in Beukelsdijk lagen op deze kaart maar twee zijn terug te vinden. Maar ook Overschie zelf is uitgedund. In 1570 bevinden zich tussen de kerk en de brug ter rechter-

²⁴ Over de waarde van dit soort afbeeldingen als bron voor de geschiedenis van het boerenhuis Voskuil, *Van vlechtwerk* (1979), 29 (noot 117).

²⁵ Vgl. b.v. Helbers. *Overschie* (1929), 41, 59, 96-108.

²⁶ Mogelijk geven de kale elzestammetjes die men hier en daar in het zomerse landschap aantreft (bij Overschie, bij het huis van de Abt van Egmond, tegenover het kasteel Spangen en bij Delfshaven) de plaatsen aan waar de schetsen gemaakt zijn. Bevat de Latijnse of Franse benaming van de el (*alnus*, *aulne*) misschien een toespeeling op de naam van de onbekende schilder? Was het misschien Oelen (spr. uit *Olen*), de vader van Coenraat Oelensz die dertig jaar later landmeter van Delft is?

zijde vijftien huizen²⁷ en ook het dorp aan de linkerkant van de kerk zal, afgaande op de opgaven, omvangrijker moeten zijn geweest. In hoeverre heeft een dergelijke bloemlezing het totaalbeeld beïnvloed? Rekening houdend met de voorkeur van kaarttekenners voor de grotere, herkenbare gebouwen mogen we aannemen dat de verhouding tussen de huizen van baksteen en die van hout sterk vertekend is.

Het voorafgaande moet dienen als waarschuwing voor te vergaande conclusies. De afgebeelde stenen huizen op zichzelf zijn er niet minder intrigerend om. Het zou van belang zijn als we hun bewoners en hun functie konden vaststellen. Dat kan alleen met zekerheid bij het huis even ten zuiden van het dorp, in een bocht van de Rotterdamse Rijweg, half verscholen achter een (houten) boerderij en de kruin van een boom. Op grond van zijn ligging is het geïdentificeerd als het huis van de abt van Egmond, die het collatierecht van de kerk en daarmee het tiendrecht in de parochie bezit en bovendien eigenaar is van een deel van de grond²⁸. Het huis wordt al in 1358 vermeld als 'des abts hoeghe werf'. Het moet op één lijn gesteld worden met de vele tientallen bakstenen kasteeltorens waarmee de landadel in de dertiende en de eerste helft van de veertiende eeuw zijn grondbezit aanzien gaf. Het rieten dak zal na de Jonker Fransenoerlog, waarin het huis evenals de kerk en het dorp is afgebrand, provisorisch zijn aangebracht. Boerderijen zijn deze kasteeltorens niet geweest, evenmin als de stenen huizen die er in de veertiende en vijftiende eeuw (nadat de oorspronkelijke torens in de Hoekse en Kabeljauwse twisten verwoest waren) voor in de plaats kwamen²⁹. De boerderij (waarin de pachter of zetbaas woonde) vindt men er vaak naast, zoals ook in dit geval, als een eenvoudig houten gebouw³⁰. Het is verleidelijk om in de beide huizen met trapgevels aan weerszijden van de kerk ook huizen van grootgrondbezitters te zien. Voor het huis aan de westzijde kan daarvoor als argument nog worden aangevoerd dat het kasteel van de familie Van Duvencorde, die deze kant van het dorp in leen heeft, in de veertiende eeuw gesloopt is en dat ze pas omstreeks 1600 een nieuw kasteel in de polder tussen Overschie en Schiedam zal bouwen³¹. Wellicht was het huis op de kaart een van hun onderkomens in de tussenliggende tijd. Bewijzen daarvoor heb ik echter niet, zoals ik ook geen bewijzen heb voor mijn veronderstelling dat de beide huizen met klokgevels herbergen zijn. Het huis bij de brug, aan de linkerkant, staat op de plaats waar omstreeks

²⁷ Hoek, *Rotterdam en omgeving* (1972), 16-17.

²⁸ Hoek, *Rotterdam en omgeving* (1972), 19-21.

²⁹ Hoek, *De ontwikkeling* (1972); Sarphatij, *Kasteelbouw* (1969).

³⁰ Voskuil, *Van vlechtwerk* (1979), 21-23.

³¹ Hoek, *Rotterdam en omgeving* (1972), 16-19.

1560 de herberg de Schenckan zich bevindt. Het huis rechts van de kerk staat in de Dorpsstraat, waar in diezelfde tijd de herberg De Vergulde Valck te vinden is³². Het houten hek op de tekening diende mogelijk om het vee aan vast te binden en kan een aanwijzing zijn dat we inderdaad met een herberg en niet met een boerderij te maken hebben. Met deze veronderstellingen wil ik overigens de mogelijkheid dat in het begin van de zestiende eeuw een beperkt aantal boerderijen van baksteen is niet uitsluiten. In een eerdere publicatie heb ik de argumenten daarvoor bijeengeplaatst³³.

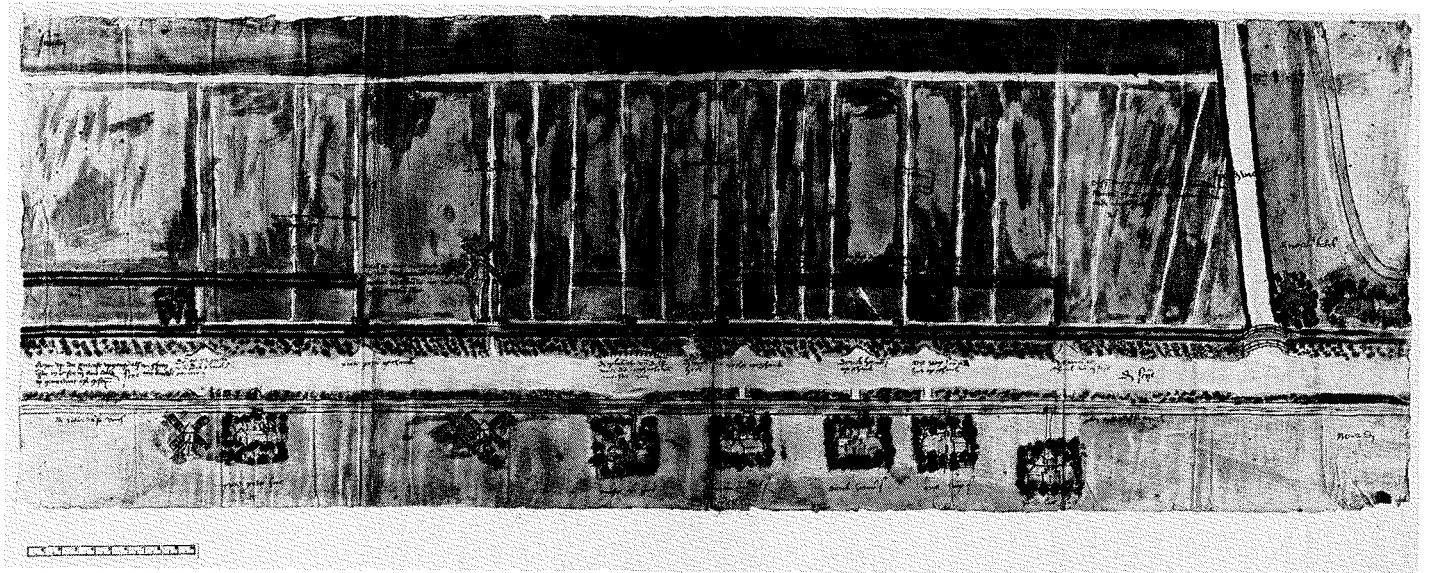
Om dezelfde reden waarom de stenen huizen op deze afbeelding zijn oververtegenwoordigd, zullen de armere huizen zijn ondervertegenwoordigd. Overschie heeft in deze tijd op 59 huizen 10-12 armen en nog 2 of 3 huizen die vervallen zijn³⁴. De overgrote meerderheid van de armen moet men in het dorp zoeken³⁵. De meeste boerderijen staan in de polders. Van de afstand tussen arm en rijk in deze streek geeft een passage in de *Informacie over Maasland en Schipluiden*, twee dorpen op ongeveer 15 kilometer van Rotterdam, een indruk. De afgevaardigden van die dorpen onderscheiden drie groepen mensen: in de eerste plaats de boeren; vervolgens de vissers, voerlieden, arbeiders, tappers en bakkers; en tenslotte de armen, waarna ze de verhouding tussen het bezit van de vertegenwoordigers van de tweede en die van de eerste groep schatten op ongeveer één op veertig! Hoewel de tegenstelling in dit geval misschien wel erg extreem is, ligt het toch voor de hand dat ze, ook als ze wat kleiner is, in de kwaliteit van de huizen tot uitdrukking is gekomen. De opmerkingen van de boeren uit Nieuwveen en Matenesse, die aan het begin van deze uiteenzetting staan, geven aan waarin we die moeten zoeken. De armste huizen zijn door de bewoners zelf opgetrokken. Ze gebruiken elzehout, dat in de onmiddellijke omgeving volop te vinden is, en koestront waarvan de boeren in dit veeteeltgebied meer bezitten dan ze nodig hebben. Uit andere bronnen blijkt dat men in plaats van koestront ook wel riet gebruikte, hetzij als vlechtmateriaal, hetzij om het vlechtwerk van

³² Helbers, *Overschie* (1929), 122.

³³ Voskuil, *Van vlechtwerk* (1979), 21-34.

³⁴ *Informacie* (1866), 478-479.

³⁵ Vgl. b.v. de situatie in Voorburg, zoals die wordt beschreven in de *Informacie* (1866), 273: 'Datter zijn in als 108 haertsteden, onder rijk ende arm, daerof datter zijn up tlant 50 huysen die gelden en geven, ende 58 int dorp, ende van denselven 58 en isser niet boven 6 die geven, ende die rest gaet om goodswillen'. In Alfen woont in 1562 de grote meerderheid van degenen die geen land bewerken in het dorp, vgl. De Vries, *The dutch rural economy* (1974), 128, voor Overschie geldt hetzelfde (zie hierna, waar de tiende penning kohieren ter sprake komen).

Afb. 2 Detail van een kaart met acht boerderijen langs de Schie in de ambachten Ketel en Overschie van Coenraet Oelensz. 1546.
(A.R.A. Brussel, Grote Raad van Mechelen, Beroepen uit Holland, dossier 426, no. m).

wordt dan geschat op 6, twee op 7 en twee op 12 kar. gld³⁹. Het prijsverschil met een houten huis met vlechtwerkwanden is in dit geval niet vast te stellen, omdat op deze kaart alleen stenen huizen staan afgebeeld. Het kan echter wel met behulp van een van de zeldzame afbeeldingen waarop naast stenen huizen ook vlechtwerkhuisen voorkomen: de kaart van de landerijen van het Leidse Katharinagasthuis in de polder Steekt bij Alfen (afb. 3)⁴⁰. Het stenen huis wordt in 1561 getaxeerd op 6 £, de kleinere lemen huizen (zonder schuren of hooibergen, maar met inbegrip van de grond waarop ze staan) op 2 £⁴¹. De afbeelding wint nog aan betekenis door de geheel houten schuur op het erf naast het stenen huis. De deur en het opgewipte dak boven de deur maken het aannemelijk dat we hier het vroegere woonhuis van de boer voor ons hebben⁴². In de kohieren van 1544, 1553 en 1557 wordt dat geschat op 4 £⁴³. Een en ander leidt tot de

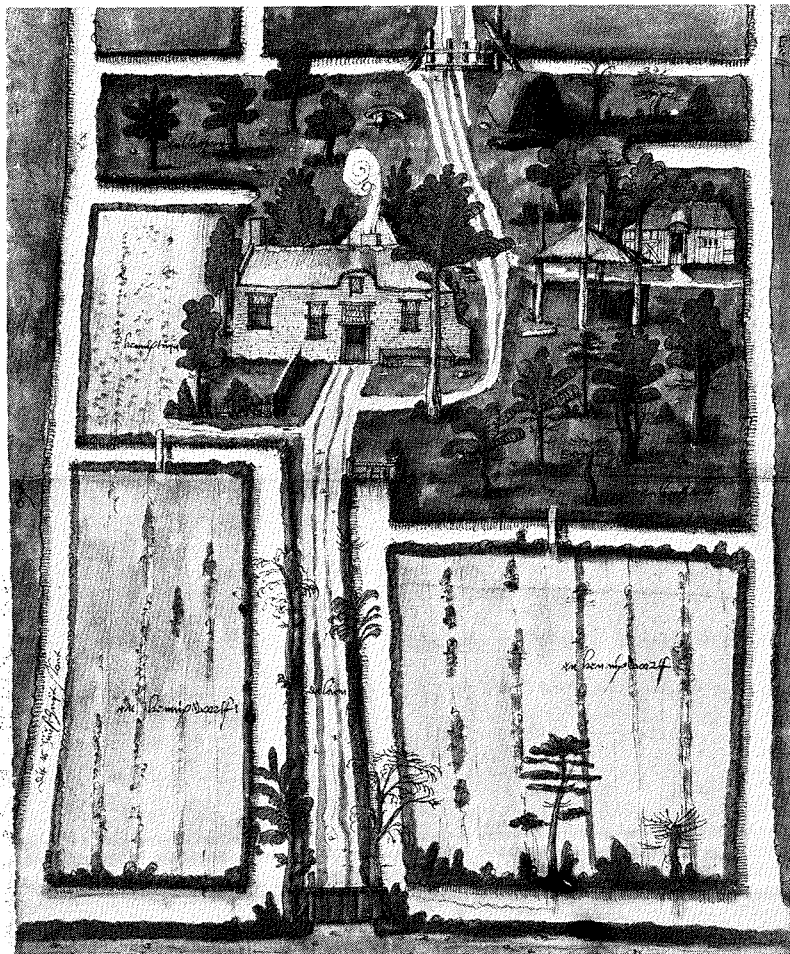
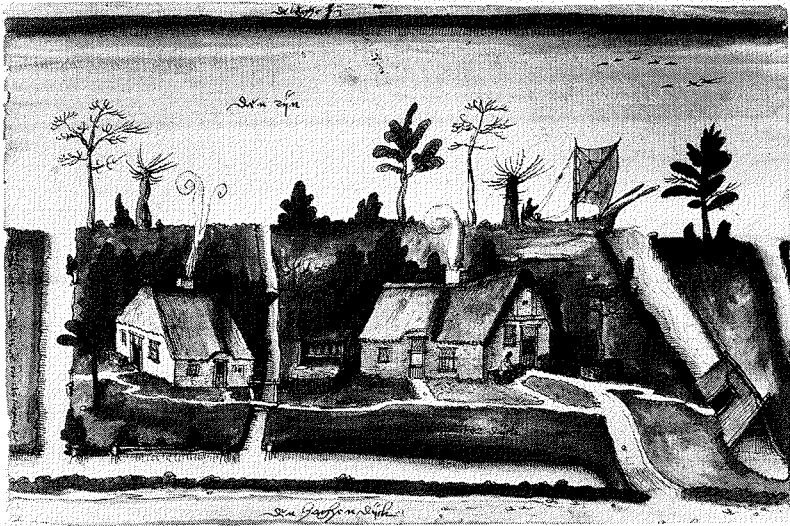
³⁹ In het kohier van 1553 (A.R.A. Den Haag: Arch. St. v. Holl. vóór 1572, no. 748, fol. 3 recto) komen de in de noot 38 gegeven namen, met uitzondering van de tweede, in dezelfde volgorde voor met als huurwaarde resp. 6, 7, 7, 12 en 12 kar. gld. In het kohier van 1558 (id. no. 1074) zijn die bedragen nog dezelfde. In het kohier van 1561 zijn de huurwaarden van de huizen van Claes Claesz, Dirrick Harmensz en Pieter Post gezakt naar resp. 5, 6 en 10 kar. gld. Het huis van Pieter Daenielsz heeft dezelfde huurwaarde gehouden. In het huis van Meester Jan woont nu Arien Pietersz, die het samen met het land gehuurd heeft. Tussen het perceel van Claes Claesz en Dirrick Harmensz wordt in dit kohier een perceel vermeld dat met huis en geboomte verhuurd wordt aan Anderies Jacobsz. (id. no. 1398, fol. 12 recto, 16 recto, 51 recto en verso). Aangezien gehuurde huizen niet in de lijst van huizen zijn opgenomen, is het ontbreken van die naam in de kohieren van 1553 en 1558 daarmee verklaard. In het kohier van 1544 (id. no. 345) ontbreekt jammer genoeg een lijst van huizen.

⁴⁰ G.A. Leiden, Prentenverzameling no. 71829-1,2. – Vgl. De Baar, *Een kaartverhuizing* (1975).

⁴¹ De pachter van het land en de eigenaar van het stenen huis op de kaart is Cornelis Luytensz. In het tiende penning kohier van 1562 (A.R.A. Den Haag: Arch. St. v. Holl. vóór 1572, no. 1202) wordt zijn huis geschat op 6 £, de huizen van Marck Willemsz en Jacop Maes, aan de andere zijde van de dijk, op 2 £, met inbegrip van het stuk uiterdijk waar ze op staan (fol. 51^v en 52^v).

⁴² Behalve bij het stenen huis vindt men dergelijke opgewipte daken ook aan de zijkant van de twee lemen huizen, in één geval over een bovenlicht. Dit en de omstandigheid dat we in alle gevallen met in een onder- en bovendeur verdeelde deuren te maken hebben, doen mij veronderstellen dat het een versieringsmotief is boven een toegangsdeur, met als oorspronkelijke functie het scheppen van ruimte voor een bovenlicht. Op een dergelijke constructie wordt mogelijk gedoeld in een Leidse keur van 1529: 'Voert zoe zelmen een vlaems venster moegen spannen in een huys, dat mit riet gedect is, na den advenent van der hoechte ende grote van den zelven huysse, ende men zel selve mit riet mogen andecken' (geciteerd bij Meischke, *Huizen en keuren* (1975), 111). Meischke voegt eraan toe: 'Een vlaems venster is een dakkapel, die op de gevel staat, zodat men hierdoor gelegenheid kreeg bij een wolfdak aan de voorzijde toch een luik of venster te maken'.

⁴³ In 1544 wordt het huis van Luytensz, met barch en erve, getaxeerd op 4 £ (A.R.A.: Arch. St. v. Holl. vóór 1572, no. 151, fol. 7), in 1553 (id., no. 546, fol. 9^v) en 1557 (id., no. 887, fol. 26) is alleen sprake van het huis, de huurwaarde is dezelfde gebleven. In 1562 wordt de laatste dus getaxeerd op 6 £. Behalve het huis van Luytensz is de huurwaarde van nog 13 andere huizen in het laatstgenoemde kohier met 50% of meer gestegen. Bij 44 huizen bedraagt de stijging minder dan 50%, 27 huizen zijn in huurwaarde gelijk gebleven, 7 verlaagd (zie Bijlage I). Dat is een ander beeld dan men bij een vergelijking van de huurwaarden van de grond te zien krijgt. Op een enkele uitzondering na stijgt die over de gehele lijn voorzover ze (net als die van de huizen) *getaxeerd* wordt en niet op grond van een

Afb. 3 De boerderij en de twee kleinere woningen op de *Kaart van landerijen van het Catharinagasthuis onder Alphen in de polder Steekt, omstreeks 1560*. Deel 2 heeft oorspronkelijk met zijn onderkant vastgezet aan de onderkant van deel 1. (G.A. Leiden, prentenverz. no. 71829-1, 2).

dorpen en arme veengebieden zal men in deze tijd de arme plattelanders moeten zoeken. De enkele keer dat men op een beter gedetailleerde kaart naast een boerderij een arbeiderswoning aantreft, zoals op de hiervoor besproken kaart uit het begin van de jaren zestig in de polder Steekt bij Alfen, kan men zien hoe groot de verschillen in behuizing in deze tijd konden zijn.

De economische ontwikkeling van Holland in de zestiende eeuw als verklaring voor de verstening van de huizen op het platteland

Wanneer heeft die overgang van houten naar stenen huizen op de klei-en geestgronden in het zuiden van Holland plaatsgevonden en hoe is die ontwikkeling te verklaren? Hiervoor heb ik er al op gewezen dat het land na een diepe depressie in het laatste kwart van de vijftiende eeuw begonnen was aan een periode van herstel. Dat herstel zal gedurende de gehele zestiende eeuw gehinderd worden door de machtspolitiek van de Habsburgers, die hun gewesten tot aan het eind van de jaren vijftig, met slechts korte perioden van wapenstilstand of vrede, in een bijna onafgebroken staat van oorlog houden, om ze tenslotte vanaf het begin van de jaren zeventig, na het uitbreken van de opstand als hun meest hardnekkige tegenstanders tegenover zich te vinden⁴⁵. De belangrijkste tegenstander in die eerste zestig jaar is Frankrijk. Het verbindt zich incidenteel met Engeland en vooral met de hertog van Gelre, die op zijn beurt weer een tijdlang de Friezen aan zijn kant vindt. Daartussendoor spelen de opvolgingskwesie in Denemarken en de handelsoorlogen met de Wendische steden onder de leiding van Lübeck, de enige die een direct gevolg zijn van de Hollandse handelspolitiek. Deze voortdurende oorlogstoestand brengt het land vooral in de jaren twintig en dertig bij herhaling aan de rand van de uitputting. De belastingen, niet alleen ten behoeve van de oorlogen aan de eigen grenzen maar ook voor die welke de keizer elders in Europa voert, gaan voortdurend omhoog. De steeds opnieuw opblaaiende oorlogen met Frankrijk belemmeren de visserij en de handel over de Noordzee, in het bijzonder die op Engeland. De hertog van Gelre maakt jarenlang samen met de Friezen de Zuiderzee onveilig, plundert Medemblik en het Westfriese platteland, overvalt Hoorn, brandschat Tessel en Wieringen, blokkeert de Eem, verhindert de handel naar Duitsland langs de Rijn en valt tot drie keer toe het zuiden van Holland binnen, de laatste keer, in 1528, tot aan Den Haag. De ernstigste gevolgen voor de economie hebben evenwel de verschillende malen terugkerende afsluitingen van de Sont in de oorlogen met Lübeck en Denemarken. In die jaren ligt de handel vrijwel geheel stil. Als gevolg daarvan loopt de nijverheid terug. De afsluiting van de graantoevoer, waarop de bevolking voor haar

⁴⁵ Het hiernavolgende beeld berust vooral op Brünner, *De order op de buitennering* (1923), en verder op de bekende handboeken.

eerste levensbehoeften is aangewezen, veroorzaakt voedselschaarste, stijging van de prijzen en sociale onrust. Opmerkelijk tegen de achtergrond van deze voortdurende beroeringen is dat de sociale onrust zo beperkt blijft. Afgezien van enkele lokale oproerige bewegingen in het midden van de jaren twintig in een aantal industriesteden en het oproer van de Wederdopers in het begin van de jaren dertig in Amsterdam zijn er geen ernstige binnenlandse moeilijkheden. De reden is zonder twijfel dat op langere termijn gezien de welvaart voortdurend toeneemt. Telkens als de zee weer vrij is, veert de handel op. Elke keer varen meer schepen uit. Volgens voorzichtige berekeningen is de inhoud van de handelsvloot van de Noordelijke Nederlanden, die omstreeks 1500 op 60.000 ton geschat wordt, dat is ongeveer even groot als die van de Duitse handelssteden, omstreeks 1570 bijna verviervoudigd, groter dan die van enig ander vergelijkbaar gebied in Europa, terwijl de graanimport al omstreeks 1560 vijf tot zes maal zo groot is geworden. In die opevingen deelt de nijverheid, al bestaan er in het bijzonder voor wat betreft de textielnijverheid en de bierbrouwerijen grote lokale verschillen in incasseringsvermogen. Hoewel nauwkeurige statistische gegevens ontbreken, zijn er toch voldoende aanwijzingen dat die welvaartsstijging na de tweede helft van de jaren veertig versneld toeneemt. In 1543 onderwerpt Karel V Gelre, in 1544 wordt in een overeenkomst met Denemarken de vrije doorvaart door de Sont definitief gegarandeerd op voor de Nederlanders gunstige voorwaarden, terwijl het groeiende maritieme overwicht de dreiging die uitgaat van de tot 1559 voortdurende oorlogen met Frankrijk steeds kleiner maakt. Er heerst een betrekkelijke rust, die pas weer zal worden verstoord door de sociale, religieuze en politieke beroeringen in de tweede helft van de jaren zestig, het uitbreken van de opstand en de voor het platteland van Holland catastrofale vernielingen in de strijd tegen het Spaanse leger, die hun dieptepunt bereiken tijdens het beleg voor Leiden, als de dijken worden doorgestoken en tweederde van het land onder water komt te staan, de koeien doodgeslagen, de watermolens afgebrand en de huizen vernield. Zelfs in plaatsen die niet direct door de inundatie getroffen zijn, zal het daarna nog jaren duren voor de landerijen weer allemaal in bedrijf zijn genomen.

Er is weinig fantasie voor nodig om ons voor te stellen welk een indruk de gewelddadigheden in 1574 op de onmiddellijk erbij betrokken boeren maakten. Gewoonlijk echter laten hun reacties op de hiervoor geschetste gebeurtenissen zich slechts gissen. De geschiedenis van de zestiende eeuw, gezien door de ogen van de Hollandse plattelander, moet nog geschreven worden. Uit de Enquete van 1494 en de Informatie van 1514 weten we dat op het eind van de vijftiende en in het begin van de zestiende eeuw veel rijke boeren naar de stad trokken. Voor een deel was dit een reactie op overstromingen en op de onrust op het platteland (de Jonker Fransenoerlog, het neerslaan van de boerenopstand in het noorden door

de troepen van de hertog van Saksen, de invallen van de hertog van Gelre), voor een deel was het een manier om de belasting te ontduiken. De klachten over deze ontduiking zijn in de *Informacie* zo veelvuldig, dat ze indruk maken, de landsregering beslist in 1515 dat voortaan alle poorters belasting zullen moeten betalen over de landerijen die ze bezitten dan wel in gebruik hebben, en dat de dorpelingen alleen nog zullen worden aangeslagen over het hunne⁴⁶. Die maatregel schijnt effect te hebben gehad, want in 1525 klagen Amsterdam, Hoorn en Enkhuizen erover dat de trek naar de steden op het platteland wordt tegengewerkt⁴⁷. De klacht komt tegen het eind van een periode van economische neergang als gevolg van de oorlog met Frankrijk en Gelre, en de zware belastingdruk en ze is een symptoom van de daarmee samenhangende toenemende spanning tussen de steden en het platteland. De steden voelen zich bedreigd door de nijverheid op het platteland, dat door het ontbreken van keuren en accijnzen in een gunstige concurrentiepositie verkeert. Aanvankelijk vinden ze voor die klachten weinig gehoor. Integendeel, de regering lijkt door het geven van toestemmingen voor het houden van eigen markten eerder de kant van de dorpen te kiezen. Pas in 1531 laat ze zich, uit geldnood, dwingen tot de zogenaamde order op de buitennering, waarbij de steden een zekere zeggingschap krijgen binnen een straal van 600 roeden (ruim 2 kilometer), een maatregel waarmee overigens maar ten dele aan hun wensen tegemoet wordt gekomen. Betekent dat nu dat deze politiek van de landsregering de rijke boeren definitief op het land houdt? Op korte termijn nog niet. Tegen het eind van de jaren twintig zijn er weer berichten over een trek naar de stad als gevolg van veeziekten en hoge pachten. De inval van de troepen van de hertog van Gelre in Rijnland met plundering van Den Haag in 1528, de plundertocht van de verdreven Deense koning dwars door Holland in 1531 en de overstromingen in 1530 en 1532 zullen veel boeren opnieuw met de onveiligheid van het platteland geconfronteerd hebben. Maar op de langere duur ontstaat er voor de boer een gunstiger klimaat. We kunnen dat voorzichtig afleiden uit de stijging van de bevolking op het platteland, die tot 1570 sneller verloopt dan in de steden⁴⁸ en aan de bouw van stenen boerderijen, waaruit de wil spreekt om te blijven. De grondslag voor die klimaatsverbetering wordt niet zozeer gevormd door de overheidsmaatregelen als wel door de bijzondere economische structuur.

Jan de Vries heeft aannemelijk gemaakt dat de regelmatige aanvoer van grote hoeveelheden graan uit de lage-loon-landen langs de Oostzee

⁴⁶ *Informacie* (1866), 620-627.

⁴⁷ Brünner, *De order op de buitennering* (1923), 104-105.

⁴⁸ De Vries, *The dutch rural economy* (1974), 74-96.

een stabiliserende invloed had op de graanprijzen⁴⁹. Terwijl in andere landen tengevolge van de bevolkingsgroei de graanprijzen stegen en de koopkracht daalde, hetgeen weer een ongunstige invloed had bijvoorbeeld op de prijzen van zuivelproducten en van vlees, werd Holland van een land met zeer hoge graanprijzen in het begin van de zestiende eeuw, een land met relatief lage en gelijkmatige graanprijzen in de loop van de zestiende en de eerste helft van de zeventiende eeuw. Als gevolg daarvan bleef de koopkracht behouden en deed zich het ongewone verschijnsel voor dat in een periode van sterke bevolkingsgroei de zuivel- en vleesprijzen sterker stegen dan die van het graan. Voor een gebied dat krachtens zijn bodemgesteldheid was aangewezen op de veeteelt was dat van groot belang. De landaanwinning nam in deze tijd snel toe. Het werd lonend om zijn grondbezit in kaart te laten brengen. De beslissing om een houten huis te vervangen door een stenen lijkt alleen nog afhankelijk van de stijging van het inkomen. Op de Zuidhollandse klei voltrekt die overgang zich na ongeveer 1540 in één of twee generaties. De schaarsere gegevens voor het veel armere veengebied in het centrum van de provincie maken het waarschijnlijk dat hij zich daar langzamer heeft voltrokken, gedeeltelijk via een tussenfase waarin het vlechtwerk vervangen werd door houten planken. In Woubrugge wordt in 1557 een weduwe die verzuimd heeft haar geslagen turf aan te brengen niet beboet omdat ze een 'arme schamele miserabele persone' is, die woont in een hutje van riet⁵⁰. Ze zal niet de enige geweest zijn, maar hoe vaak dat voorkwam valt niet te schatten. In de kohieren van de tiende penning worden deze zelf gemaakte huisjes niet aangeslagen en vaak ook niet vermeld. Op de topografische detailkaarten treft men ze niet aan. Dat ze in de veengebieden in het hart van Holland nog lang kunnen zijn voorgekomen wordt waarschijnlijk als men leest dat twee eeuwen later de schuren hier nog vaak van 'willige rijsgordingen en simpele ongeschaafde planken en staketten' van elzen- en essenstammen zijn⁵¹ en als men weet dat in het iets zuidelijker gebied op de grens van Zuid-Holland en Noord-Brabant tot in het begin van deze eeuw de armen in zelfgebouwde huisjes van riet- of vlechtwerk woonden, dichtgemaakt met klei en koemest, tot er geld was om een stenen muur te zetten⁵². Dat zijn de allerarmsten. Dat ook de midden-groepen en de boeren in dit gebied langer moesten wachten voor ze zich een huis van steen konden veroorloven blijkt bijvoorbeeld uit de afbeel-

⁴⁹ De Vries, *The dutch rural economy* (1974), 174-186.

⁵⁰ Diepeveen, *De vervening* (1950), 78.

⁵¹ Le Francq van Berkhey, *Natuurlijke historie* 9 (1811), 10-11. - In het noordwesten van Utrecht, hier onmiddellijk aangrenzend, kwamen op het eind van de negentiende eeuw nog veel houten gebouwen voor, vgl. Hylkema, *Schets* (1912), 534.

⁵² Voskuil, *Van vlechtwerk* (1979), 36 (noot 138).

dingen van boerderijen en huizen in de kaartboeken van het Burgerweeshuis en het St. Pietersgasthuis, voor het merendeel in het veengebied ten zuiden van Amsterdam, op kaarten uit het laatste kwart van de zestiende en het eerste kwart van de zeventiende eeuw⁵³. De grote meerderheid van de gebouwen op deze kaarten zijn geheel of gedeeltelijk van hout. Veertig jaar later zullen, blijkens de nieuwe kaartboeken, het voorhuis of de gevel gewoonlijk versteend zijn. De conclusie dat het niveau van de welvaart beslissend is en dat de snelheid van het proces van verstening daaruit met mathematische zekerheid valt af te leiden, ligt voor de hand. Dat die conclusie evenwel geen vuistregel is, laten twee verschillende, anderssoortige ontwikkelingen zien. De eerste heeft plaats omstreeks 1540 in de dorpen rond Leiden, de tweede in het gebied ten noorden van Amsterdam.

De huizen op het platteland bij Leiden en de Leidse enquête van 1539

In 1539 wordt op verzoek van Leiden een enquête ingesteld naar de stand van de buitennering⁵⁴. Het stadsbestuur ergert zich aan lieden uit Wassenaar, Oegstgeest en Leiderdorp die net buiten de stadsmuren hun neringen uitoefenen zonder accijnzen te betalen. Een gemengde commis-

⁵³ De volgende kaartboeken (alle aanwezig in het Gemeentearchief van Amsterdam) werden door mij geraadpleegd:

Kaartbouck vande landen toebehoorende St. Pieters Gasthuizen tot Amsterdam, gemeeten ende hier gestelt int jaer ons Heeren 1627 en 1628, [enz.] bij mij ondergeteekende als oock sommige partie bij andere M. gemeeten, hier mede ingestelt. Balthasar Floris van Berckenrode. Landmeeter. (Arch. Gasthuizen no. 1468). – Bevat een aantal kaarten van percelen ten zuiden van Amsterdam uit 1583 en 1587 van Joost Jansz Sinck en kaarten van Van Berckenrode uit 1627-1633. Op de kaarten grote aantallen bruine huizen met donkerbruine daken, sommige met een kubbing, een uitbouw of een aangebouwde stulp. Daarnaast enkele rose huizen met rose daken dichtbij Amsterdam.

Kaartboek B van het Burger weeshuis. Pieter Bruinsz. 1592[?]. – Grote aantallen bruine huizen, een minderheid van rose huizen of huizen met een rose (tuit)gevel.

Kaartboek C van de Stadt Amsterdam. Lucas Jansz. Sinck. 1605. – Dezelfde afbeeldingen als in kaartboek D (1623).

Kaartboek D van de Stadt Amsterdam. C. Danckerts de Rij. – Sommige kaarten zijn origineel, sommige kopieën naar Adriaen Ockersen en Lucas Jan Sinck. Overwegend bruine huizen, een minderheid rose.

't Nieuwe Caert-boeck van alle de landen toebehoorende 't Gasthuys tot Amsterdam. [Getekend door Joannis Leupenius]. 1680. (Arch. Gasthuizen no. 1469). – Veertig jaar na het kaartboek van 1627-1628 is bij een groot aantal huizen die daarin ook staan afgebeeld het voorhuis of de gevel versteend (duidelijk rood gekleurd), maar achterhuis en soms ook de wanden zijn nog van hout.

Kaartboek C van het Burgerweeshuis. [Met kaarten van J. Leupenius. 1684] – Hetzelfde beeld als hiervoor.

Kaartboek D van het Burgerweeshuis. – Bevat dezelfde kaarten als C, maar op kleiner formaat. Een afwijkend beeld vertonen twee kaartboeken uit het archief van het St. Pietersgasthuis met kaarten van Pieters Koenensz uit 1559 en 1563 (Arch. Gasthuizen no. 90 en 91). Op deze kaarten staan grote aantallen schematisch getekende rode huizen met trapgeveltjes op plaatsen waar in de latere kaartboeken bruine (houten) huizen staan. Dat laatste lijkt me en reden om de kaarten van deze landmeter op het punt van de weergave van de huizen te wantrouwen.

⁵⁴ Brünner, *De order op de buitennering* (1923), 217-241.

sie stelt zich ter plaatse op de hoogte. Het verslag van hun bevindingen is bewaard gebleven. In totaal bezoeken ze 57 huizen, waarin ze een bonte verzameling van spinsters, wevers, scheepmakers, tappers, bakkers en broodverkopers aantreffen, die zich als ze maar even kunnen beroepen op oude rechten, of anders verzekeren dat ze niet aan poorters verkopen en dus geen schade aan de stad berokkenen (bijlage III). Misschien is die ondoorzichtigheid de reden dat de commissie enige belangstelling voor hun huizen toont. In bijna de helft van de gevallen maken ze een opmerking over de ouderdom van het huis, over zijn grootte of over de materialen waaruit het is opgetrokken. Het gebruik van leem schijnt een zeldzaamheid en een bewijs van armoede te zijn geworden. Er is driemaal sprake van een klein lemen huisje, één van die drie is een tijdelijk onderkomen, voor een ander wordt door de bewoonster juist een stenen gevel aangebracht. Aangezien daarnaast slechts negen keer over een stenen huis wordt gerept en nog twee keer over steen en kalk die op het erf klaarliggen, veronderstel ik dat de meerderheid van de huizen geheel van hout is. Het valt op dat vooral de bewoners van de stenen huizen zich proberen te rechtvaardigen: een aantal zegt dat zijn oude huis door de Geldersen verbrand is, twee houden zich van de domme (ze zeggen niet te weten hoe oud hun huis is), een ander zegt eerst dat het huis eigendom en dan dat het gehuurd is, een koekebakker heeft zoveel kinderen dat hij zich gedwongen heeft gevoeld een kamertje van steen voor hen te laten metselen, de vrouw met de stenen gevel laat alles op crediet doen en een vroedvrouw, die wol spint om er wat bij te verdienen, heeft de stenen en kalk gekregen van de kraamvrouwen die ze geholpen heeft. De meeste indruk maken op de lezer van nu de woorden van een bejaarde weduwe. Haar verontwaardiging klinkt zoveel eeuwen later nog door in het verslag van de commissie. Ze woont daar al meer dan 46 jaar. Twaalf jaar geleden hebben de Geldersen haar huis verbrand. Daarna heeft ze soms in de stad brood verkocht dat ze uit Warmond haalde, zonder accijns te betalen. Ze vindt het billijk dat ze daarvoor beboet is, met een boete van 3000 stenen. Maar ze vindt het godgeklaagd dat die van Leiden toen ook nog haar huis hebben afgebroken. Nu woont ze dan in dit stenen huisje met niets anders dan wat ze soms verdient met het spinnen van wol voor boeren uit de omgeving. Uit het verhaal blijkt hoe gering de financiële ruimte hoeft te zijn om al aan een stenen huisje te denken. Het blijkt ook uit het verhaal van de vrouw met de stenen gevel. Ze geeft toe dat ze roggebroden verkoopt, maar alleen aan passanten en hooguit tien of twaalf per week. Daarvoor ontvangt ze maximaal negen penningen Hollands, de bakker van wie ze de broden betreft zal dat later bevestigen. Negen penningen per week komt op krap $\frac{1}{2}$ £ Hollands per jaar, minder dan de huurwaarde van de laagst aangeslagen huizen. Ongelofelijk. Maar ook als ze inkomsten verzwegen heeft . . . dat ze tot de toplaag van welgestelden behoort, lijkt me uitgesloten. Dat leidt tot de paradoxale

slotsom dat een stenen huis in 1539 (dus voor we gegevens hebben over stenen boerderijen!) als graadmeter werd beschouwd voor de welstand van zijn bewoners, maar dat de bewoners daarom nog niet welgesteld hoefden te zijn.

Nu laten de plattelanders in deze bron zich natuurlijk niet zonder meer vergelijken met de plattelanders elders in Holland. Ze wonen onder de muren van Leiden en onderscheiden zich alleen nog van de mensen binnen de poorten in zoverre ze niet aan de keuren onderworpen zijn en gemakkelijker de accijnzen kunnen ontduiken. In Leiden zelf zijn stenen wanden en gevels voor nieuwe huizen al verplicht sinds 1450⁵⁵. Alleen in het kleine gebied onmiddellijk buiten de muren dat door de commissie onderzocht wordt, zijn 7 steenplaatsen en 11 kalkovens, in de wijdere omgeving zijn er in deze tijd al honderd⁵⁶. Het is denkbaar dat de huizenbezitters die we in deze bron ontmoeten goedkoper aan stenen of wellicht misbaksels konden komen dan de mensen verderop in het binnenland. Dergelijke lokale bijzonderheden waarschuwen op zichzelf al voor een al te stringente toepassing van de regel dat de rijken in het proces van verstening vooroplopen en de armeren volgen. Uit de gegevens van de enquête laat zich bovendien afleiden dat die regel op nog een ander punt correctie behoeft. Stenen huizen waren wel ongeveer driemaal zo duur als lemen en anderhalf maal als geheel houten huizen, maar die prijzen moeten we ons voorstellen als elkaar overlappende reeksen, afhankelijk van de grootte van het huis. Daardoor kon het stenen huis binnen verschillende sociale groepen ongeveer gelijktijdig binnen bereik komen. Het kan de reden zijn dat in de Kohieren van de tiende penning, voorzover ik die heb gezien, nooit een opmerking over de materialen van de huizen wordt gemaakt, maar wel over hun grootte.

Wezenlijker dan deze beide correcties is echter de vraag of deze ogenschijnlijk vanzelfsprekende wetmatigheid in het milieu dat in de Leidse enquête wordt getekend, inderdaad gespeeld heeft. Brünner meende van wel. Hij komt op grond van de gegevens tot de conclusie dat de meeste armen, die drapenieren als ze wat geld hebben of wat wol van de boeren krijgen om te verwerken, in lemen hutten, en zij die van de draperie uitsluitend een middel van bestaan maken en een zekere graad van welstand hebben bereikt, in stenen huizen wonen, welke pas gebouwd zijn en die zij in erfpacht bezitten⁵⁷. Ik veronderstel dat hij zich bij die conclusie heeft laten leiden door wat hij verwachtte, want als men haar nog eens aan de feiten toetst, houdt zij geen stand. Uit niets blijkt dat het de meest draagkrachtigen uit deze groep zijn die in de stenen huizen

⁵⁵ Meischke, *Huizen en keuren* (1975), 111.

⁵⁶ Brünner, *De order op de buitennering* (1923), 151.

⁵⁷ Brünner, *De order op de buitennering* (1923), 148.

wonen (zie bijlage III). Integendeel, de aanwezigheid van de drie vrouwen in dit gezelschap doet eerder veronderstellen dat een onzekere sociale positie een reden geweest kan zijn om voor een huis van steen te kiezen. De verklaring zou dan kunnen zijn dat een stenen huis het gevoel gaf dat men zich de rechten van een poorter had verworven. In dat verband is het opmerkelijk dat de woede van de weduwe zich niet richt tegen de boete die zij heeft gehad, maar tegen het feit dat haar vorige huis als straf is afgebroken. Het lijkt me goed te verdedigen dat zij zich met het herbouwen in steen tegen een herhaling van die traumatische ervaring heeft willen behoeden. De vergelijking van het versteningsproces in het zuiden van Holland met die in het noorden, die hierna volgt, zal aannemelijk moeten maken dat dergelijke motieven niet uitzonderlijk zijn geweest en zelfs een grotere rol hebben gespeeld dan de eenvoudige wetmatigheid die we in eerste instantie achter het proces zochten.

De huizen op het platteland in het noorden

Het beeld van de huizen op het platteland in het noorden van Holland in de zestiende eeuw is veel minder duidelijk dan dat van die op de klei in het zuiden. Om te beginnen zijn er van dat gebied aanzienlijk minder kaarten getekend en de kaarten die er zijn hebben dan nog voor een belangrijk deel betrekking op de strook achter de duinen, die door haar economische structuur meer lijkt op de geestgronden in het zuiden dan op de rest van Noord-Holland. Maar ook de boerderijen en schuren die we op deze kaarten aantreffen zijn lang niet altijd uitsluitend van steen, zoals in het zuiden van Holland het geval is. Naast duidelijke stenen boerderijen met trapgevels, komt men ook boerderijen met lemen of houten wanden tegen, of met houten achterhuizen of schuren, terwijl van een groot aantal tekeningen niet met zekerheid te zeggen valt of steen dan wel leem of hout bedoeld is⁵⁸. Nog duidelijker blijkt het verschil tussen

⁵⁸ Behalve de hiervoor (in noot 55) genoemde bronnen, waarin ook kaarten van landerijen ten noorden van Amsterdam voorkomen, raadpleegde ik: [*Kaartboek*]. Louis Pietersz. 1560. (U.B. Leiden; codex misc. 2033).

Kaarten van de landen ten jare 1569 in eigendom van het Nonnenconvent, getekend door meester Pieter. (G.A. Amsterdam, Arch. Gasthuizen no. 778).

Kaart van Spaarndam. Pieter Bruinsz. Juli 1596. (U.B. Leiden, krt. coll. port. 29 no. 11).

Caert-boeck ofte beschrijvinge van alle die particuliere landen van de kercken-armen deser stede Hoorn [enz.]. Bartelmieus Simonsz, lantmeter. 1603. (G.A. Hoorn).

Caert-boeck ofte beschrijvinge van alle die particuliere landen toecomende de huyszittende armen deser stede Hoorn [enz.]. Bartelmieus Simonsz. 1603. (G.A. Hoorn).

[*Kaart van de dijk ten zuiden van Assendelft*]. Floris Jacobsz. 1604. (U.B. Leiden, krt. coll. port. 29, no. 50).

[*Kaart van Spaarndam*]. Adr. de Bruyn en P. van Bilderbeeck. 1627. (Hoogheemraadsch. Rijnland, Leiden).

Landen, huijzen, thuijnen ende erfven toebehoorende d'Eersame Isaak Gherwen ende d'Eerbare Maria Warmont. 1616 - (U.B. Leiden, krt. coll. cod. misc. 2031) - kaarten van J. Pieterz Dou uit 1629 en 1635.

noord en zuid als we op de latere ontwikkeling letten. Niet alleen op zeventiende en achttiende eeuwse kaarten van landmeters, ook op tekeningen, prenten en dorpsgezichten uit die tijd kan men opmerkelijk veel geheel of gedeeltelijk houten boerderijen en huizen vinden, in het bijzonder in de streek rond Amsterdam (Amstelland en Waterland), in de Zaanstreek en in West-Friesland⁵⁹. Een Duitse reiziger ziet in 1808 tussen Hoorn en Enkhuizen alleen huizen van hout⁶⁰ en twintig jaar later maakt H.O. Feith een uitzondering voor de Zaanstreek 'en andere plaatsen in Noord-Holland', wanneer hij vaststelt dat het wonen in houten huizen tot het verleden behoort⁶¹. Dat beeld is karakteristiek gebleven voor Noord-Holland tot in onze eeuw. Op de bijna 250 foto's van boerderijen die Brandts Buys in zijn boek over de Noordhollandse boerderij heeft opgenomen⁶², is ruim 15% geheel of grotendeels van hout, terwijl meer dan de helft tenminste houten wanden, een houten achtergevel of een houten geveltop heeft.

Oorzaken van het verschil tussen het noorden en het zuiden

Voor dit opvallende verschil tussen het proces van verstening in het noorden en het zuiden van Holland zijn verschillende oorzaken aan te wijzen. Zo is de omstandigheid dat de slappe veenbodem in het gebied rond Amsterdam zich zonder extra fundering slecht voor baksteenbouw leent in dat gebied ongetwijfeld een factor geweest. Een tweede factor kan geweest zijn dat in het noorden in tegenstelling tot het zuiden maar weinig baksteen geproduceerd werd, terwijl men daar dank zij de scheepsbouw- en houtzaagindustrie in Amsterdam en de Zaanstreek wel gemakkelijk

[Purmer: *Westerweg, Kwadijkerweg, twee kavels toebehorende aan Adriaen Pauw*]. S.N. [?] Boonacker. 1633. (U.B. Leiden, krt. coll. port. 30 no. 28).

[*Kaartboek van het Weeshuis*] Pieter van der Meersch. 1647. (G.A. Hoorn). - Latere tekeningen van Albert Jansz van Dam.

Caert-bouck vande Hoofsteden, woningen, landen ende huijsinge aen comende de heer Mr. Michiel van Ring Coernelisoen ende E. mee joffrouw Alitheia vander Hooch Quirijnx, sijn huijsvrouw. Steveijn van Broeckhuijsen. 1654. (U.B. Leiden, krt. coll. cod. misc. 2029).

Afbeeldinge vant lant genaemt de Troon, gelegen tot Avenhorn, toebehoorende aan de Stadt Hoorn. Jacob Reijersz Brasser, lantmeter. 1665. (G.A. Hoorn).

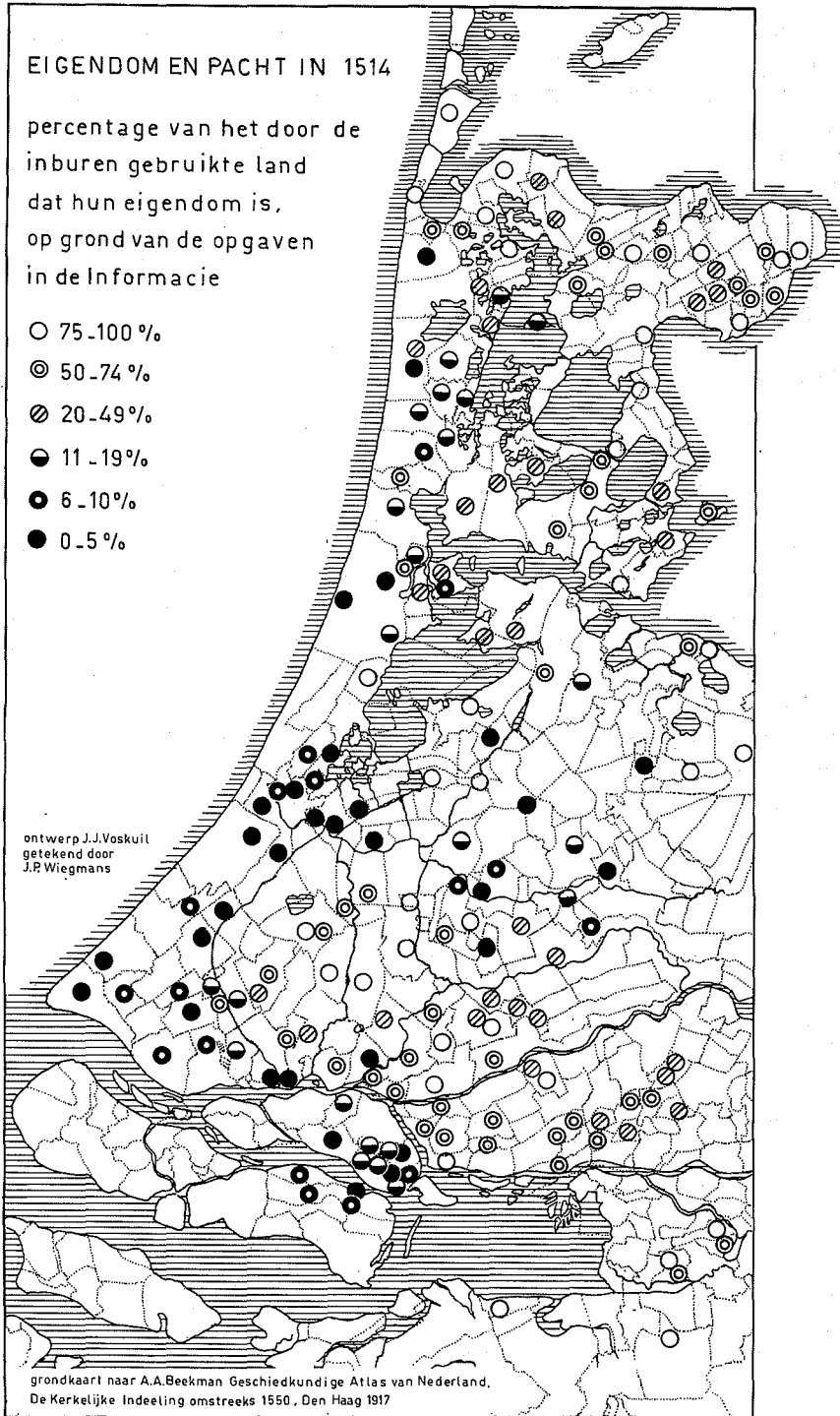
[*Kaartboek van de landerijen van het Burgerweeshuis te Hoorn*]. Tweede helft 17e eeuw. (G.A. Hoorn inv. no. 917, bergno. 2196).

⁵⁹ Voskuil, *Van vlechtwerk* (1979), 38-40 - Men zal zich daarbij wel bewust moeten zijn van het principiële verschil tussen kaarten en prenten. Terwijl men op kaarten de boerderijen van de opdrachtgevers en de pachters in de eerste plaats zal aantreffen, bestaat bij de prenten en tekeningen, afhankelijk van het publiek waarvoor de tekenaar werkte, de kans dat de keuze archaïserend is.

⁶⁰ Niebuhr, *Nachgelassene Schriften* (1842), 188.

⁶¹ Feith, *Korte schets* (1839), 264.

⁶² Brandts Buys, *De landelijke bouwkunst* (1974).

Kaart 2 Eigendommen en pacht in 1514, volgens de opgaven in de Informatie. De gegevens zijn ontleend aan de tabellen XIII en XIV bij Naber, *Een terugblik* (1885, 1890), 42-46.

over hout beschikte. De eerste factor speelde echter ook in het Zuidhollandse veengebied en de tweede bijvoorbeeld in Zeeland. Ze verklaren wel een vertraging van het proces, maar niet een zo opvallende traagheid als in Noord-Holland, te meer niet omdat het peil van de welvaart in het noorden al in 1521 nauwelijks onderdeed voor dat in het zuiden. Om die reden zoek ik de verklaring in de verschillen in sociale en economische structuur van de beide gebieden. Daarbij zullen vier zaken in het bijzonder van belang blijken: de verhouding tussen pacht en eigendom, de bevolkingsdichtheid, de verdeling van de grond en de verdeling van de welvaart.

Verhouding tussen pacht en eigendom

Wanneer men nagaat hoe het in de zestiende eeuw in Holland bezuiden het IJ gesteld is met de eigendomsverhoudingen, dan blijkt dat in 1514 in de grote meerderheid van de ambachten op de klei- en geestgronden en in enkele, aangrenzende oudere ontginningsgebieden minder dan 10% en in zeer veel gevallen zelfs minder dan 5% eigendom van de gebruikers is, tegenover percentages van 50-100% in de armere veenstreken (kaart 2). Ook als men rekening houdt met vervalsing van de gegevens en met het verzwijgen door de boeren van eigen grondbezit in eigen gebruik in aangrenzende ambachten, zijn die verschillen opmerkelijk⁶³. Een halve eeuw later geven de kohieren van de tiende penning die tot nu toe zijn bewerkt een wat gunstiger beeld van het eigen bezit⁶⁴, maar het is ook dan nog altijd zo dat de boeren veruit het grootste deel van het land dat ze

⁶³ Zie noot 5.

⁶⁴ Van de Kohieren van de tiende penning is tot nu toe alleen incidenteel gebruik gemaakt, in het bijzonder door Brünner, Diepeveen, Van Gelder en De Vries. Van Gelder, *Nederlandse dorpen* (1953) is er voor een belangrijk deel op gebaseerd. In het gebied dat ons hier bezighoudt, heeft hij kohieren van de dorpen Opmeer, Assendelft (14-32), Abbenbroek (32-39), Warmond, Asperen en Reeuwijk (67-89) geanalyseerd. De Vries, *The dutch rural economy* (1974) ontleent gegevens aan de kohieren van Bleskensgraaf, Tekkop, de Ronde Venen, Papekop, Ouderkerk, Alfen, Warmond, Assendelft, Asperen, Zegwaard, Twisk, Opmeer, Beets, Langedijk en Wormer (61-67). Diepeveen, *De verving* (1950) geeft een overzicht van het eigendom van de bewoners van de veendorpen (58, 61-62). Van der Woude, *Het Noorderkwartier* (1972) zag af van het gebruik van deze bron (omdat de bewerking ervan zo tijdrovend is), maar hij maakte wel enkele kritische opmerkingen bij de conclusies van Van Gelder (523-526). En voorts vindt men een aantal door G.P. Alders, A. Gordijn, C. Hoek en A.M. Verbeek geheel of gedeeltelijk uitgegeven kohieren in *Ons Voorgeslacht* (zie literatuurlijst). Een verwante bron, tenslotte, zijn de morgenboeken. Een overzicht op grond daarvan van het eigendom in de ambachten van Rijnland omstreeks 1545 vindt men bij Van Dissel, *Grond in eigendom* (1896-97), 152-154, in kaart gebracht door De Vries, *The dutch rural economy* (1974), 51. Mijn opmerkingen in dit artikel berusten op deze literatuur, op de lectuur van het kohier van Ketel van 1558 (A.R.A. Den Haag: Arch. St. v. Holl. vóór 1572, no. 998) en in het bijzonder op de analyse van drie dorpen: Alfen 1558 en 1561 (A.R.A., enz. no.'s 887 en 1202), Overschie 1561 (id. no. 1398) en Twisk 1562 (id., no. 1453). Het is mijn bedoeling deze kohieren in tabellarische vorm afzonderlijk te publiceren.

gebruikten, moesten pachten⁶⁵. Die afhankelijkheid zal nog scherper zijn gevoeld, wanneer ze (zoals in Overschie veelvuldig het geval was) naast de geldpacht ieder jaar of bij de vernieuwing van het pachtcontract een gift in natura moesten leveren⁶⁶. Men kan zich in ieder geval voorstellen dat dergelijke resten van een meer feodale verhouding tussen landgebruiker en landeigenaar in een tijd waarin deze in feite tot het verleden behoorde, moeilijk te verdragen zijn geweest. Hoe beleefde de pachter zijn afhankelijke positie? Hoeveel recht kende hij de eigenaar nog toe op het land dat hij zelf gebruikte? Gaat men na hoe in Overschie het landbezit van de verschillende eigenaren over het grondgebied van het ambacht verspreid ligt, dan valt het op hoe versnipperd het is. Op een enkele uitzondering na is zelfs de herinnering aan een oorspronkelijk aaneengesloten grondeigendom in die verspreid liggende percelen en perceeltjes niet terug te vinden⁶⁷. Dat betekent dat er in de voorafgaande tijd grote verschuivingen in landbezit moeten hebben plaatsgegrepen. Veel land zal zo in bezit zijn gekomen van de kerk en van kerkelijke instellingen, van poorters uit de omliggende steden en van oorspronkelijke pachters die zich geleidelijk hebben weten op te werken en voor een deel naar de stad getrokken zijn. Door die versnippering van het grondbezit zijn in het midden van de zestiende eeuw de *grondgebruikers* de feitelijke erfgenamen van de oorspronkelijke eigenaren geworden. De percelen die zij van verschillende eigenaren gepacht hebben liggen dicht bijeen. Vaak vormen zij zelfs een

⁶⁵ Van Gelder, *Nederlandse dorpen* (1953), 33, 73-74 komt voor Abbenbroek op ca. 20%, voor Asperen op ca. 27½% en voor Warmond op ca. 25% (in 1514: 7% - van de twee andere dorpen is het percentage in 1514 niet bekend). Het bezit van kerkelijke personen en instellingen enerzijds en van wereldlijke personen buiten het dorp woonachtig anderzijds liggen in dezelfde orde van grootte. In Overschie is in 1561 ca. 27½% in handen van de gebruikers zelf en nog eens 7% van inwoners van omliggende dorpen, ca. 25% is bezit van kerkelijke en sociale instellingen, de rest (ca. 40%) is eigendom van poorters en aanzienlijke heren, woonachtig vooral in Delft, Rotterdam, Schiedam en Den Haag. Het aandeel van de adel in de laatste groep valt moeilijk vast te stellen, maar zal in ieder geval niet meer dan ca. 10% bedragen hebben (A.R.A.: Arch. St. v. Holl. v. 1572, no. 1398).

⁶⁶ Van de 64 pachters in Overschie die in 1561 9 morgen of meer land bewerken, moeten er 38 bij de pacht voor één of meer percelen een gift in natura leveren, bestaande uit hammen, kapoenen, room, kaas en (minder vaak) lammeren, haver, weit, mest en (eenmaal) een dag mennen. De betreffende giften worden in het kohier op hun geldswaarde getaxeerd. In het algemeen hebben ze in vergelijking met de geldpacht die verschuldigd is slechts een symbolische betekenis. Dat spreekt het duidelijkst uit de gevallen waarin een dergelijke gift slechts eenmaal in de 7 of 9 jaar (bij het vernieuwen van het contract) verschuldigd is. Van Gelder, *Nederlandse dorpen* (1953), 69, 82 noteerde het voorkomen van cijzen in natura in Asperen en van een (rudimentaire) herendienst in Warmond. Soortgelijke giften als in Overschie trof ik ook aan in het kohier van Ketel van 1558 en (maar veel zeldzamer) in de kohieren van Alfen van 1558 en 1561.

⁶⁷ Die uitzondering is in 1561 in Overschie Meester Jacob Jansz van Uijtrecht te Delft, met 85 morgen, 5 hond, en een boomgaard, de grootste grondbezitter. Eén van de huizen op de kaart van 1546 (zie hiervoor, de noten 40 en 41) is van hem. Het land dat hij bezit, ligt in de buurt van dat huis, dat hij in 1561 verhuurd heeft aan Arien Pietersz, samen met het land waar het op staat. In dat laatste jaar komt het niet meer voor in de lijst van huizen, in 1553 en 1558 nog wel, op zijn eigen naam. Ik maak daaruit op dat hij er toen nog zelf woonde.

geheel en omvatten ze al het land in één of twee weren, zodat het oorspronkelijke hoevestelsel in de verdeling van het door hen gepachte land nog duidelijk te herkennen is. Overschie is daarin niet uniek. Te oordelen naar de omvang van de bedrijven vertoont de oorspronkelijke verdeling van het land over de afzonderlijke bedrijven in veel ambachten in het zuiden van Holland een opmerkelijke continuïteit⁶⁸.

Er is nog een reden waarom de boeren in dit deel van Holland een bijzondere binding met de grond die ze pachtten, moeten hebben gevoeld. Ik wees er hiervoor al op dat de huizen in deze tijd in het algemeen eigendom van de gebruikers waren⁶⁹. Voorzover de boeren buiten het dorp woonden (en dat geldt in deze streek voor de meesten)⁷⁰ stond hun huis gewoonlijk op het land van een ander⁷¹. In 1514 zijn dat, naar we gezien hebben, nog houten huizen. Als de pacht werd opgezegd, braken de pachters hun huis af en trokken naar elders. Zodra ze echter hun huis van steen gingen bouwen, veranderde dat. Het vergrootte de mogelijkheid op sociale spanningen, die in de situatie op zichzelf al opgesloten lagen.

⁶⁸ De Vries, *The dutch rural economy* (1974), 56, 61-65.

⁶⁹ Zie noot 12.

⁷⁰ In de lijst van huizen in Overschie die zich in het Kohier van 1561 bevindt, zijn 67 huizen opgenomen. Bovendien worden er nog 6 genoemd in de lijst van landerijen, hetzij omdat ze samen met het land verhuurd worden, hetzij omdat ze op eigen land staan. In totaal dus 73 huizen. Hiervan staan er 26 in het dorp. Van 2 huizen in het dorp zijn de bewoners niet bekend. Het zijn huurhuizen. In 17 huizen wonen mensen die geen land bewerken of bezitten. Van de overige 7 hebben er maar 3 een volwaardig boerenbedrijf, afgaande op de omvang van hun land. Een soortgelijk beeld vindt men ook elders: in Alfen b.v. wonen in 1562 maar 5 van de 87 landgebruikers in het dorp, vgl. De Vries, *The dutch rural economy* (1974), 128. Voorts Van Gelder, *Nederlandse dorpen* (1953), 83.

⁷¹ In het kohier van Overschie over 1561 wordt in het deel waarin de landerijen worden beschreven 11 keer melding gemaakt van een huis, al of niet met 'barch, scueren en geboemte' en eenmaal van een 'worreft' (nummert men de percelen doorlopend dan zijn dat de percelen 4, 28, 31, 76, 94, 120, 174, 176, 177, 208 en 220 en van de 'worreft': 210). In het laatste geval wordt uitdrukkelijk vermeld dat de werf bij de huur van het land is inbegrepen. Men zou daaruit op kunnen maken dat hij in het algemeen bij het huis hoort en dus eigendom van de huiseigenaar is. In één geval (perc. 28) wordt de huur van het huis (2 kar. gld., 3 st., 8 p.) afgesplitst van die van het land. Merkwaardig is dat de huurder van het betreffende land ook in de lijst van huizenbezitters voorkomt, maar dat zijn huis daar veel hoger is aangeslagen (7 kar. gld.), terwijl het bovendien (afgaande op zijn plaats op de lijst en de plaatsaanduiding achter zijn naam: Cornelis Jorisz *op Schieveen*) in de volgende polder moet liggen. Ik leid daaruit af dat het huis op perc. 28 niet door hem bewoond wordt. Dat is minder waarschijnlijk voor de huizen op de percelen 4, 31, 76 en 177, waarvan de gebruikers eveneens in de lijst van huizen voorkomen, aangezien deze huizen op grond van de plaats van de gebruikers op de (geografisch geordende) lijst ten naastebij in die percelen gezocht moeten worden. Mogelijk is de vermelding in deze gevallen alleen bedoeld als (toevallige) localisatie, maar opmerkelijk is wel dat het hier in alle gevallen huizen betreft die op *eigen* grond staan. De overblijvende 6 huizen staan op percelen waarvan de gebruikers niet in de lijst van huizenbezitters zijn terug te vinden. In 4 gevallen is het betreffende perceel gehuurd, in 2 gevallen is het eigendom. De formulering (4 van de 6 keer): 'met huis enz. daar op staande' doet vermoeden dat de huizen met de grond samen zijn aangeslagen. Op grond van het voorafgaande mag men veronderstellen dat de huizen vermeld zijn in alle gevallen waarin grond *en* huis gehuurd werden of eigendom waren. In alle overige gevallen zou het huis dan

Toetst men nu het voorafgaande aan de situatie in het noorden van Holland, dan krijgt men een geheel ander beeld te zien. Uit de opgaven in de Informatie blijkt dat daar in 1514 in het algemeen meer dan de helft, vaak veel meer dan de helft, van de grond in handen van de gebruikers is (kaart 2). Als ik mag afgaan op enkele steekproeven dan ligt dat percentage een halve eeuw later nog aanzienlijk hoger⁷². In Twisk bijvoorbeeld is in 1561 ruim 90% van de grond in het bezit van de boeren zelf. Van de ongeveer 90 landgebruikers zijn er maar 10 die daar nog wat bij pachten⁷³. In tegenstelling tot het zuiden van Holland staat hun huis dan ook vrijwel altijd op eigen grond. In Twisk is dat, op een enkele uitzondering na, een eigen erf in het dorp, dat zich langgerekt uitstrekt aan weerszijden van de kerkweg. Het landbezit van de boeren ligt bovendien niet direct achter het huis, zoals in Overschie, maar is verspreid over vele kleine percelen in het gehele grondgebied van het ambacht⁷⁴. In een dergelijke situatie kunnen natuurlijk wel incidenteel individuele conflicten opvlammen, maar voorspelbare sociale spanningen tussen landgebruikers en landbezitters, zoals we die in het zuiden van Holland in die tijd mogen verwachten, lijken uitgesloten.

Spanningen tussen pachters en eigenaars

Dat er in Holland sociale spanningen waren, blijkt ondubbelzinnig uit de plakaten van de landsheer waarin pachters die tegen de wil van de eigenaar op hun land blijven zitten en de overname door nieuwe pachters

op de grond van een ander staan, of (zoals in het dorp) op een erf zonder land eromheen. Deze veronderstelling vindt steun in de omstandigheid dat de percelen langs de weg (waar men de meeste huizen mag verwachten) hoogst zelden eigendom van de gebruikers zijn. Volledige zekerheid heeft men natuurlijk alleen als een gebruiker geen eigen land heeft. Van de 38 boeren die in de polder wonen zijn dat er in Overschie 17. Voor Alfen kan men op grond van ditzelfde criterium met zekerheid zeggen dat daar in 1561 van de 54 boeren buiten het dorp 26 boeren hun huis op het land van een ander hebben en 6 op eigen land, van de overige 22 is het niet uit te maken. – Ter vergelijking: in het deel van Wassenaar dat door Fockema Andreae, *Grondeigenaars en grondgebruikers* (1964) is geanalyseerd, liggen in 1544 van de 12 huizen zeker 8 op het land van een ander (72-75).

⁷² In Twisk is in 1562 ca. 90% van de grond eigendom van de gebruiker (A.R.A., St. v. Holl. v. 1572, no. 1453). In Opmeer is dat in 1561 80% (in 1514 69%), in Assendelft 83½% (in 1514 volgens de afgevaardigden 21,73%) (Van Gelder, *Nederlandse dorpen* (1953), 18, 25-26). Vgl. voorts het kaartje in De Vries, *The dutch rural economy* (1974), 52, waarop van een aantal gemeenten in Noord-Holland zeer globaal het eigendom van de landgebruikers in 1553 op grond van de tiende penning kohieren staat aangegeven.

⁷³ Bijlage IV.

⁷⁴ In het kohier van 1562 zijn de percelen genoteerd van west naar oost, eerst aan de noordzijde, dan aan de zuidzijde van de Kerkweg. Aangezien de begrenzing van de percelen niet is aangegeven, is niet met zekerheid uit te maken hoe ze ten opzichte van elkaar liggen. De onregelmatige spreiding van de percelen van de verschillende boeren afzonderlijk, in de meeste gevallen bovendien nog aan weerszijden van de Kerkweg, sluit echter het bestaan van aaneengesloten grondbezit (en grondgebruik), behalve in incidentele gevallen, uit.

zelfs met geweld trachten te verhinderen, bedreigd worden met strenge straffen⁷⁵. Het eerste van deze plakaten dateert al uit het midden van de vijftiende eeuw. Het wordt vernieuwd in 1515 en vervolgens nog eens in 1580, 1658 en 1696. Hoewel het aantal procesverslagen dat uit de archieven is opgediept te gering is om te bewijzen dat dergelijke conflicten zich vooral in de rijkere gebieden in het zuiden van Holland hebben afgespeeld, is het in het licht van het voorafgaande wel aannemelijk. De directe aanleiding voor dergelijke conflicten zal men in onzekere eigendomsverhoudingen moeten zoeken. Die onzekerheid, die verschillende oorzaken had waaronder breuken in de regelmatige contacten, werd vergroot doordat schriftelijke bewijsstukken vaak ontbraken. Dat is de reden dat men in de loop van de zestiende eeuw onder dwang van de overheid pachtovereenkomsten stelselmatig schriftelijk gaat vastleggen. Dergelijke breuken in de contacten tussen eigenaar en pachter mag men verwachten in tijden van onrust als de rijken naar de steden trekken. Zodra de rust weerkeert, de landbouwprijzen stijgen en de grondprijzen volgen, gaat dat een rol spelen⁷⁶. De grondeigenaar probeert zijn inkomsten te verhogen, desnoods door nieuwe pachters aan te trekken, de pachter vindt dat hij het recht heeft om te blijven zitten, weigert de hogere pacht te betalen of beschouwt de grond zelfs als zijn eigendom en de pacht als een soort grondbelasting, een opvatting die steun vond in een sluipende eigendomsverschuiving die in de loop van de tijden had plaatsgehad bij in erfpacht of ook wel in lijfpacht uitgegeven landerijen. In het plakkaat van 1452 wordt op deze ontwikkeling nog niet gezinspeeld, in dat van 1515 wordt er uitvoerig op ingegaan. Pachters wordt daarin verweten dat ze hun land verkopen of aan hun kinderen geven, alsof het hun eigendom is. Uit latere plakaten blijkt dat ze nog andere middelen gebruikten om de eigenaar voor een voldongen feit te stellen. Zo was het gebruikelijk dat de grondeigenaar de pachter bij zijn vertrek de verbeteringen die hij had aangebracht vergoedde. Zolang de huizen van hout waren en de pachter ze dus mee kon nemen, leverde dat weinig problemen op. Zodra ze van steen werden, betekende dat voor de eigenaar een aanzienlijke uitgave en soms een argument om de pachter dan maar te laten zitten. Dat was aanleiding tot de bepaling in Friese contracten dat

⁷⁵ De tekst van de plakaten vindt men in het *Groot Placaet-boeck* I (1658), 337-338, 363-372; II (1664), 2240-2242, 2515-2520; III (1683), 586; en IV (1705), 465-467. Een overzicht van de oudere literatuur bij De Blécourt, *Kort begrip* (1950°), 174-196. Van de daarna verschenen literatuur heb ik voor dit artikel nog geraadpleegd De Smidt, *Rechtsgewoonten* (1954), 92-133; Immink, *Eigendom* (1967); Van Iterson, *Eigendomsoverdracht* (1968); Van Iterson, *Beschouwingen* (1971); Van Doorn, *Overheidsmaatregelen* (1971); Cerutti, *De rechtsgeschiedenis* (1972) en Cerutti, *Rechtsgeschiedenis* (1972).

⁷⁶ De Vries, *The dutch rural economy* (1974), 174-192.

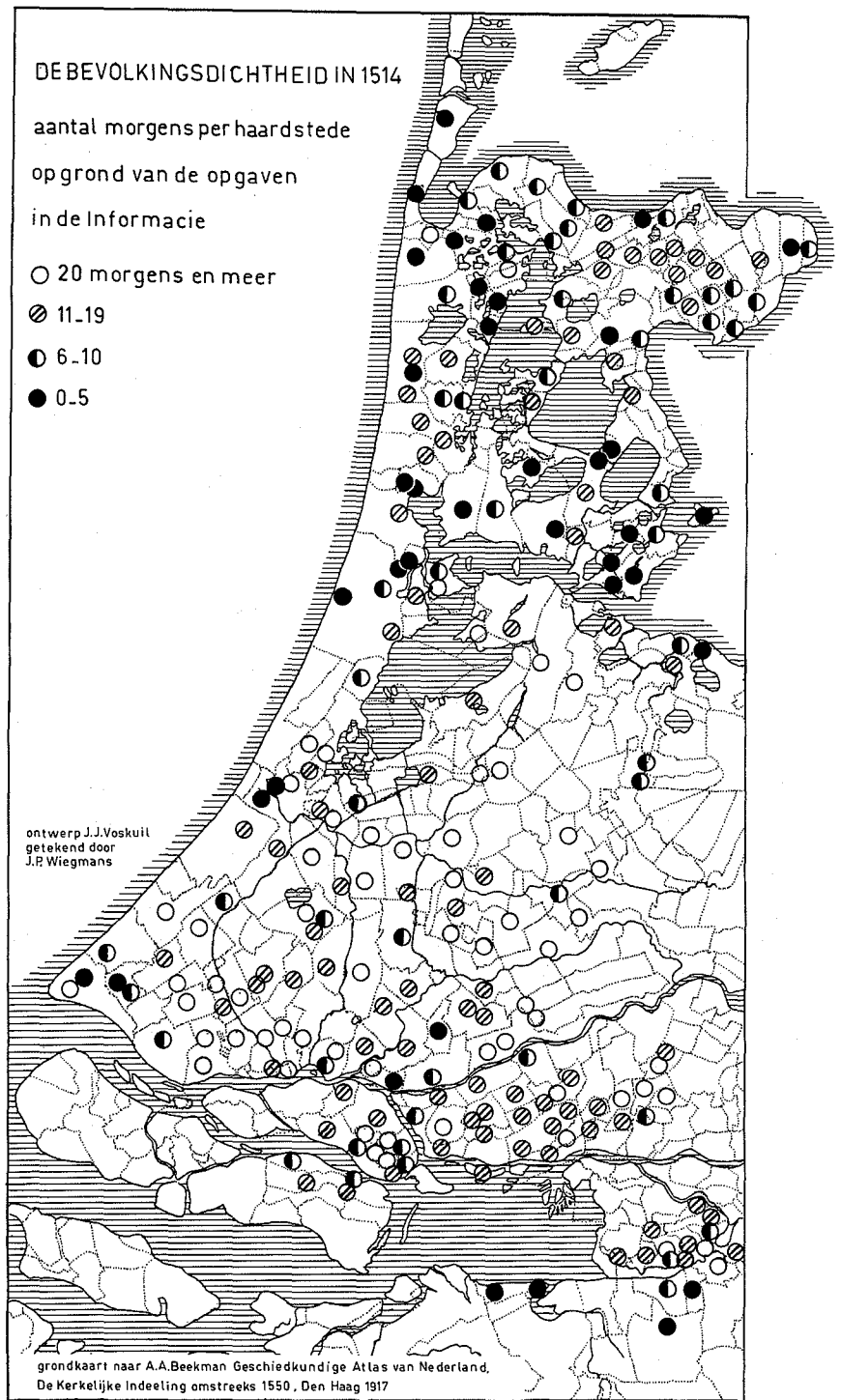
de steen eigendom van de eigenaar⁷⁷ was en in Hollandse en Zeeuwse plakkaaten voor de bepaling dat de eigenaar alleen het materiaal en niet het arbeidsloon hoefde te vergoeden en dat hij bovendien uitdrukkelijk toestemming moest geven voor het bouwen van zo'n stenen huis op zijn land. In gebieden met veel rijke pachters kon het bouwen van een stenen huis om deze reden uitdrukking geven aan de wil om ergens te blijven zitten. Dat deze wil zich massaal manifesteerde in het tweede en derde kwart van de zestiende eeuw hoeft na het voorafgaande niet meer te verbazen.

Het stenen huis statussymbool van de grondbezitter

Er is nog een andere omstandigheid die aan het stenen huis in het zuiden van Holland een heel andere betekenis gaf als in het noorden. In tegenstelling tot het noorden is in het zuiden het oude land in ieder geval tot in de veertiende eeuw in handen van de adel. Op het land dat hij van de graaf of van een van diens leenmannen in leen heeft ontvangen, bouwt de edelman een kasteel of een versterkt huis. Aanvankelijk wordt hij in verband met zijn militaire functie verplicht om dat huis van steen te bouwen, later, als stenen huizen geen militaire betekenis meer hebben, is een stenen huis voor hem een symbool van zijn status. Naarmate de adel zich uitbreidt, wordt de agrarische basis voor dergelijke stenen huizen smaller. Drie hoeven is waarschijnlijk het minimum geweest, daar beneden wordt de bezitter vroeg of laat gedwongen een andere bron van inkomsten te zoeken, maar de betekenis van zijn huis als statussymbool blijft. Als gevolg van deze ontwikkeling wordt de Zuidhollandse klei in de loop van de veertiende en vijftiende eeuw door de adel overdekt met stenen huizen, zoals we die bijvoorbeeld op de afbeelding van Overschie uit 1512 konden aantreffen⁷⁸. Hoewel een groot deel van deze huizen in de twisten die in de vijftiende eeuw de ondergang van de adel als maatschappelijke groep begeleiden wordt vernietigd, moeten ze ook voor de boeren het uiterlijke kenmerk van de grondbezitter zijn geweest. Daar komt bij dat de Zuidhollandse plattelanders leefde in een agrarische maatschappij. De steden aan zijn horizon waren zijn marktplaatsen. De armen uit zijn dorp zochten er werk. Het geld dat daarbij verdiend werd, kwam bij lieden terecht die buiten zijn gezichtskring leefden. De rijke poorters waar hij mee te maken had waren grondbezitters en voor een deel ook nog boeren. Dat was de reden dat hij, zodra hij maar even kon, zich ook zelf de allure van een grondbezitter trachtte te geven, door net als zij een huis met een trapgevel te laten bouwen en dat te omgrachten met een sloot. De betekenis van het grondbezit was in deze plattelandsbe-

⁷⁷ Postma, *Over het Friesche boerenhuis* (1937), 16 vermeldt zo'n contract uit 1558.

⁷⁸ Voskuil, *Van vlechtwerk* (1979), 21-24 en de daar genoemde literatuur.

Kaart 3 Het aantal morgens per haardstede in 1514, volgens de opgaven in de Informatie. De gegevens zijn ontleend aan de tabellen V en IX bij Naber, *Een terugblik* (1885, 1890), 33-34, 36-38.

schaving zo overheersend, dat de reders in het Maasmondgebied, waar de grootste vissersvloot van Holland en Zeeland haar thuishaven had, hun schepen grotendeels met Noord-Hollanders moesten bemannen⁷⁹.

Bevolkingsdichtheid, verdeling van de grond en van de welvaart

Met dit laatste voorbeeld is tevens het verschil tussen het Zuid- en Noordhollandse platteland aangegeven. In het begin van de zestiende eeuw is het noorden tweemaal zo dichtbevolkt als het zuiden⁸⁰. In het zuiden is de oppervlakte van de in cultuur gebrachte grond gemiddeld 16 morgen per haardstede, in West-Friesland ca. 7½ morgen, in Waterland zelfs maar ca. 5 morgen⁸¹. De boerenbedrijven zijn er dan ook kleiner⁸². Niettemin is de gemiddelde welvaart in het noorden met die in de rijkere gebieden in het zuiden te vergelijken en veel groter als die in de venen (kaart 4). Bovendien zijn er minder armen⁸³ en lijken de verschillen in welvaart tussen de dorpsbewoners, afgaande op de belastinggegevens uit het midden van de zestiende eeuw, minder groot⁸⁴.

Slotsom

De verklaring ligt op het water. Bezie men de kaart waarop de spreiding van de lasten over de verschillende ambachten volgens de smaldeling van 1521 is aangegeven (kaart 4), dan blijken de dorpen langs het water tot de hoogst aangeslagene te behoren. Maar ook verder het

⁷⁹ Brünner, *De order op de buitennering* (1923), 59-61.

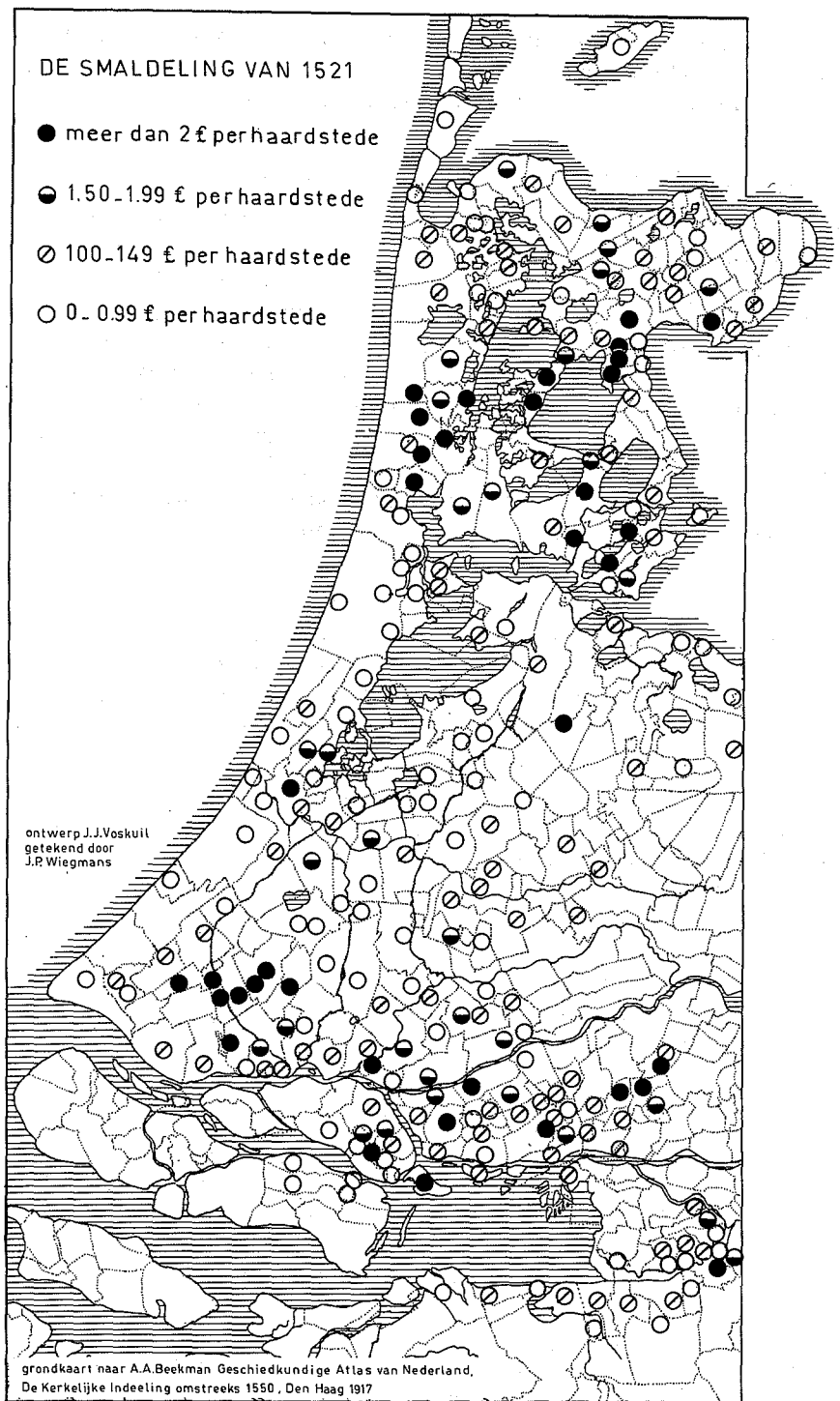
⁸⁰ Na aftrek van de bevolking van de steden, zie Naber, *Een terugblik (1885, 1890)*, 41. Voor andere berekeningen van de bevolking op grond van de cijfers in de Informatie raadplege men Van der Woude, *Het Noorderkwartier* (1972), 75-92 en de door hem genoemde literatuur (i.h.b. noot 29); De Vries, *The dutch rural economy* (1974), 84-96; en Blockmans, enz., *Tussen crisis en welvaart* (1980), 44-45.

⁸¹ Zie kaart 3. De getallen berusten eveneens op de analyse van Naber.

⁸² Voor een vergelijking van Twisk en Overschie in 1561-1562 raadplege men de tabellen in Bijlage V. De eerste kolom (van boven naar beneden) van elke tabel geeft een overzicht van de bedrijven in volgorde van grootte, de laatste van dezelfde bedrijven voorzover het huis van de gebruiker in de lijst van huizen genoemd is. Uit de tabellen blijkt dat Twisk overwegend kleine bedrijven van minder dan 10 morgen heeft, terwijl het gemiddelde in Overschie tussen de 20 en 40 morgen ligt. Vgl. ook Van Gelder, *Nederlandse dorpen* (1953), 16 (Opmeer), 23 (Assendelft), 78 (Warmond) en 79 (Asperen) en De Vries, *The dutch rural economy* (1974), 61-66. Uit de daar gepubliceerde tabellen blijkt overigens wel dat de verschillen tussen de dorpen in het noorden en zuiden niet overal zo geprononceerd zijn als die tussen Overschie en Twisk.

⁸³ Afgaande op de cijfers in de *Informatie* was ten zuiden van het IJ 31% van de bevolking armlastig, ten noorden daarvan 23%, vgl. De Vries, *The dutch rural economy* (1974), 66-67.

⁸⁴ Als ik tenminste Overschie en Twisk als maatstaf mag nemen. Niet alleen is het grondgebruik (en grondeigendom) in Twisk veel gelijkmatiger verdeeld over de bewoners van het dorp, ook tussen de getaxeerde waarden van de huizen zijn de verschillen minder geprononceerd (zie Bijlage V). Vgl. voorts Van Gelder, *Nederlandse dorpen* (1953), 15 e.v..

Kaart 4 De smaldeling van 1521. De gegevens zijn ontleend aan de *Informacie* (1866), 627-638.

land in, is er blijkens de opgaven in de *Informatie* vrijwel geen dorp of er trekken wel een groep mannen in het voorjaar naar zee, in Waterland zelfs een meerderheid, terwijl de vrouwen voor de koeien zorgen⁸⁵. Wat de turf en de textiel voor het zuiden zijn, is het water voor het noorden⁸⁶. Met dit belangrijke verschil, dat de veendorpen tot de armste van Holland behoren en de dorpen langs het water tot de rijkste. De zee betaalde beter. Het kapitaal dat er vanuit het achterland heenvloede, kwam veelvoudig terug. De Noordhollandse boer dacht niet in koeien, maar in schepen. Wat voor de Zuid-Hollander de grootgrondbezitter was, was voor hem de reder. Grootgrondbezitters waren bovendien een zeldzaamheid. Versterkte stenen huizen zoals op de Zuidhollandse klei zijn er in Noord-Holland niet of nauwelijks geweest⁸⁷. De Noordhollandse boer die geld verdiend had, kocht geen stenen huis, maar scheeps aandelen⁸⁸. De reders en de scheepsbouwers en de houtkopers die hij kende, woonden trouwens net als hij in houten huizen. Het zelfbewustzijn van de Zuidhollandse boer dat zijn uitdrukking vond in het doen bouwen van een stenen boerderij, is bij zijn Noordhollandse evenknie pas veel later gegroeid. Als in de zeventiende eeuw met stedelijk kapitaal de grote meren in het hart van Noord-Holland worden drooggelegd, zijn er onder de eerste boerderijen in de Beemster nog vele van hout⁸⁹. In Zuid-Holland zou dat in die tijd al ondenkbaar zijn geweest. Kapitale boerderijen als de Eenhoorn en de Lepelaar, de pronkstukken van de Noordhollandse boerderijbouw, met de allure van de boerderijen die we in Zuidholland al op de zestiende-eeuwse kaarten aantreffen, worden pas gebouwd in de tweede helft van de zeventiende eeuw en dan niet als uitdrukking van een groeiend zelfbewustzijn bij een zelfstandige boerenstand, maar als zomerverblijven voor Amsterdamse kooplieden, met een verblijf voor de boer en zijn gezin aan de achterzijde⁹⁰. Op de zeldzame zeventiende- en achttiende-eeuwse kaarten en prenten waarop Noordhollandse boerderijen voorkomen is te zien

⁸⁵ Berust op een inventarisatie van de activiteiten in ieder dorp, zoals die in de *Informatie* staan weergegeven. De rol van de vrouwen komt ter sprake in de veel geciteerde passage over Ransdorp (213). Vgl. Van der Woude, *Het Noorderkwartier* (1974), 342-347 en Boerendonk, *Economische aardrijkskunde* (1939), 141-145.

⁸⁶ Een overzichtskaart waarop de verspreiding van de verschillende nevenverdiensten is aangegeven bij Boerendonk. Voorts de Vries, *The dutch rural economy* (1974), 68 en Brünner, *De order op de buitennering* (1923), 60.

⁸⁷ Van Gelder, *Nederlandse dorpen* (1953), 20; Van der Woude, *Het Noorderkwartier* (1972), 91.

⁸⁸ Van Gelder, *Nederlandse dorpen* (1953), 17.

⁸⁹ Janse, *Houten huizen* (1970), 130.

⁹⁰ De Eenhoorn dateert van 1682, de Lepelaar van 1683. Wat eenvoudiger boerderijen, maar eveneens met een zekere allure, zijn Pijlenburg van 1629 en Tijdverblijf van 1667. Voor afbeeldingen en beschrijvingen zie Brandts Buys, *De landelijke bouwkunst* (1974), 116-121 (met de afbb. 141-146), 121-124 (met de afbb. 145, 148, 149), 66-69 (afb. 79) en 69 (afb. 81).

dat de Noordhollandse boer op het oude land deze voorbeelden maar aarzelend en uit de verte volgde door zijn woonhuis te verstenen of alleen maar de gevel te versieren, of door een houten pronkgevel aan te brengen. De motieven die hij daarvoor had zijn van een geheel andere aard dan die welke de Zuidhollandse boer in de zestiende eeuw bewogen. Ze verdienen een afzonderlijke behandeling.

Augustus 1981

Zusammenfassung

Zwischen Twisk und Matenesse. Phasenunterschiede in der Versteinerung der Häuser auf dem Platten Lande von Holland im 16. Jht.

Zu Anfang des 16. Jhts bestehen die meisten Bauernhäuser in Holland noch aus Holz mit leichten, mit Lehm bestrichenen Flechtwerkwänden. Nach etwa 1540 werden die Bauernhäuser auf dem Klei- und Geestböden im Süden innerhalb von einer oder zwei Generationen in Backstein neu gebaut. In den ärmeren Moorgebieten im zentralen Teil von Holland findet dieser Prozess etwas langsamer statt, aber in groszen Zügen findet er im Laufe des 17. Jhts seinen Abschluss. Hieraus könnte man schliessen, dass der Übergang auf Backstein durch den Wohlstandsgrad bestimmt wird. Ein Vergleich mit der Entwicklung im Norden von Holland zeigt, dass das nicht der wichtigste Faktor gewesen sein kann. Obgleich der Wohlstand im Norden nahezu den gleichen Umfang aufweist als der auf den fruchtbaren Böden im Süden, finden sich hier bis heute noch viele hölzerne Bauernhäuser. Der Unterschied lässt sich erklären aus Verschiedenheiten in der Verteilung des Grundbesitzes, in der Bevölkerungsdichte, der Betriebsgrösse, der Verteilung des Wohlstandes und in der ökonomischen Struktur, die in den zwei Gebieten zu einer ganz verschiedenen Struktur des sozialen Lebens führten. Im Süden ist der (ursprünglich adlige) Grossgrundbesitzer, der schon seit dem 12. und 13. Jht in einem steinernen Hause wohnte, das Vorbild; im Norden ist es der Reder, der seinen Status nicht an erster Stelle aus seinem Haus, sondern aus seinen Schiffen herleitete.

Geraadpleegde literatuur

- Alberts, W. Jappe en H.P.H. Jansen. *Welvaart in wording; sociaal-economische geschiedenis van Nederland van de vroegste tijden tot het einde van de middeleeuwen.* 's-Gravenhage 1964.
- Alders, G.P. *Het kohier van de tiende penning (1561) van Hendrik Ido Ambacht.* – Ons Voorgeslacht 34 (1979), 299-305; 36 (1981), 108.
- Alders, G.P. *Het kohier van de tiende penning (1561) van Rijsoord en Strevelshoek (gem. Ridderkerk).* – Ons Voorgeslacht 36 (1981), 97-108.
- Baar, P.J.M. de. *Een kaartverhuizing.* – Leids Jaarboekje 1975, 110-116.
- Blécourt, A.S. de. *Kort begrip van het oud-vaderlands burgerlijk recht.* Zesde druk, bewerkt door H.F.W.D. Fischer. Groningen, Djakarta 1950.
- Blockmans, W.P., G. Pieters, W. Prevenier en R.W.M. van Schaik. *Tussen crisis en welvaart: sociale veranderingen 1300-1500.* – Algemene Geschiedenis der Nederlanden 4 (Haarlem 1980), 42-86.
- Boerendonk, M.J. *Economische aardrijkskunde van Holland omstreeks het jaar 1500.* – Tijdschr. v. Economische Geografie 30 (1939), 127-148.
- Brandts Buys, L. *De landelijke bouwkunst in Hollands Noorderkwartier.* Arnhem 1974.
- Brouwer, J. *Kronieken van Spaansche soldaten uit het begin van den tachtigjarigen oorlog.* Zutphen 1933.
- Brünner, E.C.G. *De order op de buitennering van 1531.* Utrecht 1923. Utr. Bijdr. v. Letterk. en Gesch. 15.
- Cerutti, F.F.X. *De rechtsgeschiedenis van artikel 1612 BW. (j. 34 Pachtwet).* – Hoofdstukken uit de Nederlandse rechtsgeschiedenis [enz.]. Nijmegen 1972, 32-96.
- Cerutti, F.F.X. *Rechtsgeschiedenis van de overdracht van onroerend goed in Nederland.* – Hoofdstukken uit de Nederlandse rechtsgeschiedenis [enz.]. Nijmegen 1972, 169-257.
- Diepeveen, W.J. *De vervening in Delfland en Schieland tot het einde der zestiende eeuw.* Leiden 1950. Proefschrift V.U. Amsterdam.
- Dissel, E.F. van. *Grond in eigendom en in huur in de ambachten van Rijnland omstreeks 1545.* – Hand. en Med. v.d. Mij. d. Ned. Letterk. 1896-1897, 152-154.
- Doorn, Z. van. *Overheidsmaatregelen in het Nedersticht tegen 'de misbruyken en quade practijcken' van pachters van land in de 16e en 17e eeuw.* – Versl. en Med. v.d. Ver. t. uitg. d. bronnen v.h. oud-vad. recht 13, no. 3 (1971), 467-475.
- Enquete ende informatie upt stuck van der reductie ende reformatie van den schiltaelen, voertijts getaxeert ende gestelt geweest over de landen van Hollant ende Vrieslant, gedaen in den jaere 1494.* Leiden 1876.
- Feith, H.O. *Korte schets van de oude gewoonte, om in houten gebouwen te wonen, en van derzelve overgang tot steenen woningen, voornamelijk in Groningen.* – Bijdr. v.d. vad. geschied. 1 (1837), 209-265.
- Fockema Andreae, S.J. *Grondeigenaars en grondgebruikers in een hoekje van Holland.* – Ceres en Clio. Wageningen 1964, 55-78.
- Francq van Berkhey, J. 1e. *Natuurlijke Historie van Holland.* Negende deel. Leyden 1811.
- Gelder, H.A. Enno van. *Nederlandse dorpen in de 16e eeuw.* Amsterdam, 1953. Verh. K.N.A.W., afd. Letterk. Nwe R. dl. LIX, no. 2.
- Gordijn, A. *Het cohier van de tiende penning van het ambacht Spaland over het jaar 1562.* – Ons Voorgeslacht 36 (1981), 57-61.

- Groot Placaet-boeck, inhoudende de Placaten ende ordonnantien van de Hoogh-Mog. Heeren Staten Generael der Vereenighde Nederlanden* [enz.]. Eerste deel. 's-Gravenhage 1658. Tweede deel 1664. Derde deel 1683. Vierde deel 1705.
- Hazewinkel, H.C. *Geschiedenis van Rotterdam*. 4 dln. Zaltbommel 1974-75.
- Helbers, G.C. *Overschie in den loop van tien eeuwen*. Gedenkboek uitgegeven ter gelegenheid van de viering van het 1000-jarig bestaan van Overschie. [Rotterdam] 1929.
- Hoek, C. *Cohier van de tiende penning van Poortugaal. 1543*. – Ons Voorgeslacht 15 (1960), 114-117; 16 (1961), 7-10.
- Hoek, C. *Delfshaven*. – Ons Voorgeslacht 17 (1962), 229-268.
- Hoek, C. *De kaart van de drie Schieën*. – Rotterd. Jbje 6e R., jg. 9 (1961), 194-208.
- Hoek, C. *De ontwikkeling gedurende de dertiende eeuw van het verdedigbare bakstenen huis in het Maasmondgebied*. – Holland 4 (1972), 201-239.
- Hoek, C. *Rotterdam en omgeving aan het einde van de middeleeuwen. Beschouwingen rond een vogelvluchkaart uit het jaar 1512*, Rotterdam, 's-Gravenhage 1972. Roterodamum 28.
- Huussen jr., A.H. *Rechtspraak en kartografie: over enkele zestiende-eeuwse kaarten van de Schie*. – Consilium magnum 1473-1973; herdenking van de 500e verjaardag van het Parlement en de Grote Raad van Mechelen; Colloquium Brussel-Mechelen 8-9. 12. 1973. Brussel 1977, 215-238.
- Huussen jr., A.H. *Twee onbekende kaarten van de Schie ter hoogte van de Oostabtspolder (Delfland)*. – Holland 2 (1970), 118-128.
- Hylkema, H.B. *Schets van de ontwikkeling van het landbouwbedrijf in de weidestrecken van de provincie Utrecht*. – Schetsen van het landbouwbedrijf in Nederland. 's-Gravenhage 1912, 523-539.
- Immink, P.W.A. *'Eigendom' en 'Heerlijkheid'. Exponenten van tweeërlei maatschappelijke structuur*. – Verspreide geschriften. Groningen 1967, 54-83. Nagenoeg ongewijzigde herdruk van een gelijknamig artikel in het Ts. v. Rechtsgeschied. 27 (1959), 36-74.
- Informacie up den staet, faculteyt ende gelegenheyt van de steden ende dorpen van Hollant ende Vrieslant, om daerna te reguleren de nyeuwe schiltaele. Gedaen in den jaere 1514*. Leiden 1866.
- Itersen, W. van. *Beschouwingen over rolverwisseling of eigendomsverschuiving*. – Versl. en Med. v.d. Ver. t. uitg. d. bronnen v.h. oud-vad. recht 13, no. 3 (1971), 407-466.
- Itersen, W. van. *Eigendomsoverdracht van onroerende zaken en in het bijzonder de vrijwaring in het oud-Nederlands recht*. – Versl. en Med. v.d. Ver. t. uitg. d. bronnen v.h. oud-vad. recht 13, no., 2 (1968), 319-376.
- Janse, H. *Houten huizen, een unieke bouwwijze in Noord-Holland*. Met medewerking van S. de Jong. Zaltbommel 1970.
- Jansen, H.P.H. *Hoekse en Kabeljauwse twisten*. Bussum 1966. Fibula 17.
- Meischke, R. *Huizen en keuren*. – Rotterdam papers II. A contribution to medieval archeology. Rotterdam 1975, 89-116.
- Naber, J.C. *Een terugblik. Statistische bewerking van de resultaten van de Informatie van 1514*. Haarlem 1971. Apparaat Geschiedenis Holland 2. Herdruk van twee artikelen in de Bijdr. v.h. Statistisch Instituut 1885, 1-48 en 1890, 8-14.
- Niebuhr, B.G. *'s Nachgelassene Schriften nichtphilologischen Inhalts*. Hamburg 1842.
- Pelinck, E. *De beeldende kartografie vóór 1550 in Noord-Nederland*. – Bull. v.d. K.N.O.B. 6e serie, jg. 13 (1960), 262-270.

- Postma, O. *Over het Friese boerenhuis in de 16e en 17e eeuw.* – De Vrije Fries 34 (1937), 6-28.
- Sarfati, H. *Kasteelbouw en -bouwers in Holland. Recente opgravingen in de provincies Noord- en Zuid-Holland.* – Holland 1 (1969), 14-23, 44-59.
- Smidt, J.Th. de. *Rechtsgewoonten. De gebruiken en plaatselijke gebruiken waarnaar het Burgerlijk Wetboek verwijst.* Amsterdam 1954. B. en Med. v.d. Comm. v. Rechtsgewoonten d. K.N.A.W. I.
- [Verbeek, A.M.] *Tiende penning over Kralingen. Anno 1561/62.* – Ons Voorgeslacht 25 (1970), 163-171.
- [Verbeek, A.M.] *Tiende penning over Nieuwerkerk op de IJssel. Anno 1561.* – Ons Voorgeslacht 25 (1970), 137-146.
- Voskuil, J.J. *Van vlechtwerk tot baksteen. Geschiedenis van de wanden van het boerenhuis in Nederland.* Arnhem 1979. SHBO-monografieën 2.
- Vries, J. de. *The dutch rural economy in the golden age, 1500-1700.* New Haven and London 1974.
- Woude, A.M. van der. *Het Noorderkwartier. Een regionaal-historisch onderzoek in de demografische en economische geschiedenis van westelijk Nederland van de late middeleeuwen tot het begin van de negentiende eeuw.* 3 dln. Wageningen 1972. A.A.G. Bijdragen 16.

Bijlage I Tiende penning kohieren 1558-1562 van Alfen a.d. Rijn
(A.R.A. Arch. St. v. Holl. vóór 1572, no 887 en 1202)

Verloop van de getaxeerde huurwaarde van de huizen

	1557	1561
aantal huizen	131	185
waarvan:		
huurhuizen	17	29
in het dorp	50	66 + 11 huisjes buitendijks
kamers	-	2
leeg erf	-	1
schuur + erf	-	1

1557	2	2¼	3	3½	4	4½	5	5½	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	1561
2			3	1	1														5
2½			2																2
3			4		4		2												10
3½			1																1
4			1		6		7		3	1									18
4½									1										1
5							1	3	10	3	1								15
5½							3		1										1
6					1		3		12	5	2								23
7										1									3
8										1	2	1			2				6
9													1						-
10													1		1				2
11																			-
12													1		1			1	3
13																		1	1
14																			-
15																		1	1
totaal																			
1561	-	-	11	1	12	-	13	-	27	9	5	2	5	-	4			3	92

in huurwaarde verlaagd:	7
gelijk gebleven:	27
stijging met ½ £:	1
¾ £:	2
1 £:	32
1½ £:	2
2 £:	14
3 £:	5
4 £:	2
totaal:	92

stijging in percentages:

ca. 10%:	1	43%:	2
12½%:	2	50%:	8
15%:	7	60-69%:	3
20%:	11	75%:	2
25%:	9	100%:	1
30-40%:	12		
		totaal:	58

Bijlage II Tiende penning kohieren 1558-1562 van Alfén a.d. Rijn (zie Bijlage I)

Verloop van de getaxeerde huurwaarde van de landerijen

Vergelijking van de huurwaarden van de landerijen die eigendom zijn van dezelfde bruiker in 1557 en 1561 in de Grote Molenpolder en de nieuwe Molenpolder en incidenteel ook elders. In al deze gevallen is het land getaxeerd per morgen. Hieronder wordt de huurwaarde per morgen gegeven, tenzij anders aangegeven. Het verloop van de pachten voor de *gehuurde* landén vertoont een ander beeld dan dat van de getaxeerde. In het algemeen is er een lichte (soms sterkere) stijging te constateren, soms echter is de huur hetzelfde gebleven of zelfs gedaald. Ik heb de indruk dat hierop van invloed is of de landeigenaar of de bruiker zijn veranderd. De taxateurs hebben zich bij de taxatie van de landerijen die eigendom waren, soms op de prijzen van identieke (gehuurde) stukken land georiënteerd, maar in het algemeen volgden ze een eigen richtsnoer, waardoor ze hoger uitkomen dat de gemiddelde stijging van de huren.

Taxateurs in 1557: Dirck Symonsz, Jan Aertsz, Ghijsbrecht Pietersz Butterman, Willem Jansz Bouman, Jacop Aertsz.

Taxateurs in 1561: Dirck Symonsz, Jan Aertsz, Maerten Symonsz, Dirck Gerritsz Cappetejn.

1557				1561				opmerkingen (= gelijk; < gedaald)
fol.	perc.	huur		fol.	perc.	huur		
<i>Grote Molenpolder</i>								
		£	sch p			£	sch p	
37	2	4	10	1	2	4	10	= getaxeerde huurwaarde volgt de huur
14 ^v	3	6		2	2	5		< volgt de huur van een deel v.'t land
17	2	3	10	2 ^v	2	4	10	
8 ^v	2	2	5	5	4	3	15	
9	2	2	5	5 ^v	2	3	15	in de Jan van Alphenpolder
35 ^v	1	3		6	2	3	15	
22 ^v	2	3	12 6	7 ^v	2	3	15	
11	2	2	5	8	2	3		
17	1	2	5	10	2	2		< in 1557 nog in erfpacht en getaxeerd
12 ^v	1	2		10	4	2		= in 1557 1 morgen 4 hond, in 1561
38 ^v	1	6		10 ^v	1	7		1 m. 3 hond
38	1	5		11 ^v	1	6		
11 ^v	1	6	10	12 ^v	4	7		
31	1	6		13 ^v	4	4	15	< wisseling van eigenaar
21	2	5		14	3	5		= volgt de prijs van een stuk huurland
8	2	2	10	18 ^v	3	3	5	
13 ^v	4	2	10	19	1	3	5	ca. de helft in de Jan v. Alphenpolder
1 ^v	1	3		19	4	3	5	ca. 1/3 in de Jan v. Alphenpolder
5	3	3		20 ^v	3	3	10	idem
3 ^v	4	3	10	22	2	4		

Nieuwe Molenpolder int Rietvelt

27	3	1	10	30	2	2	5
21 ^v	2	1	15	32	3	3	
9 ^v	2	1		32 ^v	3	2	
18 ^v	4	1	10	33	1	3	
21 ^v	4	2		33	3	3	10
22	3	2		33 ^v	1	3	10

Molenpolder

5 ^v	1	3	5	49 ^v	4	3	10
26 ^v	3	3		51 ^v	4	3	10
3	3	3		53 ^v	1	4	
9 ^v	3	3		53 ^v	5	4	
28 ^v	3	3		55	2	4	5
33	3	3	15	57 ^v	4	4	10
31 ^v	4	3	10	59	2	4	5
32	4	3	5	59 ^v	2	4	

Bijlage III Overzicht van de huizen genoemd in de Leidse enquête van 1539, ingedeeld naar de wijze waarop ze gekarakteriseerd zijn, met bijzonderheden over het beroep van de bewoner (bewoonster) of het gebruik dat ervan gemaakt wordt. De getallen vóór de huizen geven de volgorde aan waarin ze in de bron vermeld worden. (Brünner, *De order op de buitenring* (1923), p. 217-241).

Stenen huizen

7. oud huis met steen en kalk ervoor voor een kamer voor de kinderen – koekebakker
15. nieuw stenen huis – iemand uit Alphen
16. stenen huis – drapenier
34. id., onlangs gemaakt – vroedvrouw, spinster
35. id., 4 jaar oud – glasmaker
36. id., 3 jaar oud – schuitemaker
37. nieuwe steen bij een klein hutje – man is er niet
41. stenen huisje – weduwe, wolspinster, broodverkoopster
47. nieuw stenen huisje – hoepelmaker
48. stenen huis – schuitemaker
50. stenen huis – tapper, vilder
51. klein lemen huisje waar een stenen gevel voor gemaakt werd – ongetrouwde vrouw, broodverkoopster

Nieuwe huizen

1. huis, aan de zijkant vernieuwd – zoon van poorter, drapenier
2. nieuw huis – drapenier
- 2 a. nieuw huisje – werkplaats van idem (spinsters)
9. huis, minder dan een jaar oud – spinster
10. id. – kaardster
40. werkplaats met nieuw woonhuis, 3 jaar oud – scheepmaker
42. huis, 2 jaar oud – schuitemaker, gehuurd van poorter
46. nieuw huisje 20 jaar oud [sic!] – schuitemaker
- 54 a. nieuw huis – knecht van een tapper

Huizen

4. huis – gehuurd door een tapper van een poorter
5. klein huisje – werkplaats (4 spinsters)
6. huisje – werkplaats van een drapenier (2 spinsters)
12. huis – (werkplaats) (5 weefgetouwen)
13. huis – poorter
17. huis – werkplaats (3 weefgetouwen)
18. huis – werkplaats (2 weefgetouwen)
19. huis – tapper
- 19 a. huis – poorter, bij steenplaats
20. huis – herberg
23. huis – werkplaats (droogrekken)
24. huis – tapper
25. huis – tapper
26. huis – scheepmaker
38. klein huisje – wever met 2 weefgetouwen en een jonggezel
39. huisje – met weefgetouw
43. huis, meer dan 60 jaar oud – scheepmaker
44. huis – pottebakker
45. huisje, meer dan 50 jaar oud – korfmaker
52. huis – tapper
53. huis – bakker
54. huis – tapper
56. huis – tapper
57. huis – tapper
58. huis – tapster

Oude huizen

3. oud huis – spinster, gehuurd van poorter
7. oud huis waar steen en kalk voor ligt – koekebakker (zie boven onder stenen huizen)
11. oud huis – wever (met 3 spinnewielen)
14. oud huis met nieuw kamertje terzijde – kuiper, gehuurd
28. oud huis – pottebakker
29. id. – schuitemaker, drapenier
30. id. – wolspinner met meisjes in dienst
31. id. – met weefgetouw

Lemen huizen, hutten e.d.

8. huisje, opgeworpen van stukken en stollen – wever (2 weefgetouwen)
21. huisje met leem geplekt – werkplaats van een schuitemaker
32. klein lemen huisje, 3 jaar oud – wever
33. hutje – schuitemaker
51. klein lemen huisje met stenen gevel – zie hierboven onder stenen huizen

Bijlage IV Twisk Tiende penning kohier 1562 (A.R.A., Arch. St. v. Holl. vóór 1572, no. 1453)

Landbezit van anderen dan de grondgebruikers (in morgens, honden, roeden)

perc. no.	eigenaar	hoeveelheid	gebruiker (B)
8	Jan Wiertsz	0.3.	Sijmon Wiertsz (no. 13)
37	id.	0.1.50	Sijmon Wiertsz (no. 13)
41	Katrijn Sijmons wed. v. Hoirn	3.5.	Willem Jacopsz (no. 4)
42	id.	rietschoof	Willem Jacopsz (no. 4)
83	de Costerije	2.5.	Marij Alberts, wed. (no. 38)
92	Mr. Pieter Vijghs erffg. v. Hoirn	4.4.	Broer Allertsz ende Hedde Allertsz (no. 74 en 81)
144	Jan Wiertsz	2.2.	Sijmon Wiertsz (no. 13)
147	id.	1.5.50	Sijmon Wiertsz (no. 13)
150	Costerije	7.3.	Oude Jan Sijmons (no. 29)
172	Pastorije	6.	Pieter Heynsz ende Albert Heynsz (no. 39 + 52)
180	Pieter Florijsz v. Leyden	11.4.50	Gherbrant Jacopsz ende oude Jan Pietersz (no. 47 + 48)
190	?	3.	Broer Allertsz ende Hedde Allertsz (no. 74 en 81)
197	pastorije	1.3.	Albert Heynsz met Pieter Heynsz. (no. 39 + 52)

45.3.50 + een rietschoof

B 13 grote boer (13 m. 4½ h.) en vermoedelijk familie van de eigenaar.

B 4 grote boer (15 m. 1 h.)

B 38 grote boer (13 m.)

B 74 + 81 twee broers, hebben samen 15 m. 2 h., maar bewerken alleen het gehuurde samen.

B 29 middelgrote boer, dank zij het gehuurde; bezit van zichzelf maar 4 h. 25 r. zaailand.

B 39 + 52 twee broers, bewerken samen 10 of misschien 11½ morgen, waarvan dit gehuurde het leeuwedeel vormt en elk apart resp. 1 hond weiland en 1 m. en 1½ h. weiland, terwijl Pieter nog 1½ m. en 2½ r. rietland samen met Willem Jansz heeft.

B 47 + 48 middelgrote boeren (resp. 8 m. en 9.5.25 m.), buren, gebruiken behalve deze gehuurde 11 morgen ook nog één morgen weiland samen; daarnaast heeft B 47 nog 1.3.75 morgen [ws. hooiland] en B 48 2.75 hond zaadland met no. 57, ½ morgen weiland, 1½ morgen hooiland en nog eens 1.1.50 weiland.

Bijlage V Overschie in 1561 (Tiende penning kohier, A.R.A. enz. no. 1398; vgl. ook noot 84)

aantal morgens per gebruiker	bewonen huizen met een huurwaarde van . . . kar. gld.													totaal	
	13	12	11	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1		0
50 en meer	2						1								1
40-50	10			1	1	3	3								8
30-40	19		1		1	1	9	2	3						17
20-30	19	1					1	6	2						10
10-20	45						1	2			1				4
5-10	12	1									2				3
1- 5	15						1				1				2
geen land	21	1				2	3	4	2	4	2		1		19
totaal	113	3	-	1	1	2	6	19	12	9	4	5	1	1	64

N.B. Van twee huizen (no. 62 en 63) zijn geen bewoners opgegeven. Deze zijn niet in het overzicht opgenomen, evenmin als no. 116 (gasthuismeesters die een ka huren). Van de molen en het huis van de molenaar (no. 24) is de huurwaarde niet opgenomen. Bij de gebruikers zonder land is de gebruiker van een boomgaard gerekend (no. 82). De bezitter van 3 huizen met een gezamenlijke waarden van 20 kar. gld. is bij de huizen met een huurwaarde van 7 kar. gld. gevoegd (no. 61).

Twisk in 1562 (Tiende penning kohier, A.R.A., enz. no. 1453)

aantal morgens per gebruiker	bewonen huizen met een huurwaarde van . . . kar. gld.													totaal		
	13	12	11	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1		0	
20 en meer	1						1									1
15-20	5						1	3								4
10-15	7						1	5								6
5-10	27						5	10	5	4						24
1- 5	45					1	3	10	5	4	3				2	28
minder dan 1:	7						1			1	1					3
geen land	27						4	9	2	3	3				6	27
totaal	119	-	-	-	-	-	1	16	37	12	12	7			8	93

N.B. Bewoners van één huis zijn als één gebruiker beschouwd.